

Višeslav Aralica

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, HR-10000 Zagreb
varalica@isp.hr

Platonova Država u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Ideja, stvarnost i cenzura

Sažetak

Analizom rasprava koje su o Platonovu djelu Država napisali hrvatski intelektualci desne političke orijentacije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941.-1945.), autor pokušava prikazati političku misao desnice u Hrvatskoj toga vremena. Analiza se usredotočuje na način na koji su ti intelektualci koristili Platona i njegovu viziju savršene države pri legitimiziranju totalitarne države i njezinih nositelja, totalitarnih pokreta, ali i pri njihovu kritiziranju. Ni legitimizacija niti kritika koje se iz Platonova djela izvode nisu iznenađenje: organicizam i monistički totalitarizam (država kao Jedno/Jedan) poklapao se s naumom desnih političkih pokreta onodobne Europe, ali je istovremeno nedostiznost takvog ideala mogla lako poslužiti kao izvor kritike.

Ključne riječi

Platon, država, totalitarizam, NDH

I. Podudarnost

Godine 1943., daleko od svoga rodnog Beča, u sigurnosti Novoga Zelanda, Karl Raimund Popper dovršavao je pisanje djela čije će ime za hrvatsku kulturu postati znamenito tek pola stoljeća kasnije: *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Vremenski usred II. svjetskog rata, prostorno daleko od njega, a duševno rastrgan između svoje sretne sudbine i zle sudbine mnogih njegovih kolega i sunarodnjaka – austrijskih Židova i Nijemaca koji su ostali u Starome svijetu – Popper je krenuo u istraživanje korijena ideologija koje su zakuha-
le svjetski sukob kojemu je svjedočio. Otkud početi? Za Poppera, filozofa i fizičara, čovjeka koji je obrazovanje stjecao u gradu koji je u vrijeme njegova znanstvena zrenja bio intelektualni centar Europe i mjesto u kojem su se

¹ Karl Raimund Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, preveli Dražen Karaman [prvi sv.], Filip Grgić, Darko Polšek [drugi sv.], Kružak, Zagreb 2003., ovdje sv. I., str. 1.

² Popper posvećuje prvi svezak *Otvorenog društva* Platonu: »Platonova čarolija«, a drugi svezak Hegelu i Marxu: »Hegel, Marx i posljedice«.

³ K. R. Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, str. 1.

⁴ Platon, *Država – Državnik*, Matica hrvatska, Zagreb 1942. (1943.). U prijevodu je uključeno i *Sedmo pismo*, koje u naslovu nije posebno naznačeno. Kao godina izdanja navedena je 1942., ali knjiga je izašla u veljači 1943. godine.

doticale i sukobljavale različite misaone struje, činilo se nedvojbenim da te korijene treba tražiti na samom početku zapadne kulture:

»Totalitarizam pripada tradiciji koja je jednako mlada ili jednako stara kao i sama naša civilizacija.«¹

Bio je to temeljit pretres kulture Zapada, zahvatiti u njezinu povijest od samih početaka, od Platona preko Hegela i Marxa, do Popperova doba.² Temeljiti, ali i dvojbni.

Posvetiti Platonu veći dio djela čija je namjera obraniti liberalizam od totalitarnih sustava desne i lijeve političke struje; predstaviti Platona kao onaj trošni temelj zbog kojega se zgrada zapadne kulture urušava u prvoj polovici dvadesetog stoljeća; prikazati ga kao rodonačelnika autoritarnih režima koji su gutali čitave narode i koji su iz domovine izgnali i samog pisca – bilo je dosta smjelo. Platona, čovjeka koji stoji na početku svih vrijednosti što ih sebi pripisuje zapadna kultura, pa i onih na koje se poziva Popper i u čiju obranu piše veliko djelo. Znači li to da je napad Poppera na Platona bio neutemeljen, jer, eto, učenik napada svoga – makar posrednoga – učitelja?

Nipošto, spremno će odgovoriti Popper; jer u zapadnoj kulturnoj tradiciji on zamjećuje dvije struje sukobljene već na samom osvitu naše civilizacije, koje oslikava četverostrukim dualizmima: totalitarizam nasuprot demokraciji; zatvoreno nasuprot otvorenom društvu; antiracionalizam nasuprot racionalizmu; historicizam nasuprot antihistoricizmu.³ Smjestivši te dualizme u povijest, reći će: sofisti nasuprot Platonu. A sve je pošlo krivo onoga trena kad je Platonovo učenje nadvladalo sofiste...

Briljantna analiza totalitarnih ideologija i njezinih temelja, kakvom nas je podario Popper, tek je uvod našoj raspravi, jer ta je analiza u hrvatskoj kulturi u vrijeme II. svjetskog rata – a to je ono što nas zanima – bila, razumljivo, posve nepoznata. Ali njezino navođenje nije ni tek puki uvod; ona predstavlja podudarnost koja nosi neko značenje. Naime, iste godine kada Popper dovršava svoje djelo, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj izlaze tri knjige koje govore manje-više o istoj temi – o Platonovoj *Državi*: Matica hrvatska u svojoj Političko-prosvjetnoj knjižnici izdaje prijevod *Države*,⁴ Julije Makanec izdaje svoje djelo *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*,⁵ a Stjepan Zimmermann svoju zbirku eseja *Kriza kulture*.⁶ Ta vremenska podudarnost sama po sebi ne bi zavređivala našu pozornost, ali kad, primjerice, usporedimo navod Vladimira Filipovića iz *Predgovora* Matičina prijevoda *Države*, u kojem on nabroja sukobe misaonih struja, i to »tradicije religioznog života s etičkim nihilizmom, konzervativizma⁷ s racionalizmom, dostojanstvo časti s merkantilizmom i utilitarizmom«,⁸ s dualizmima što ih spominje Popper, tada naša radoznalost mora biti potaknuta. A kad uočimo kakav je naglasak dan sukobu sofista i Platona kod spomenutih hrvatskih mislioca, ponukani smo na raspravu. Koliko je rasprava o Platonovoj *Državi* govorila o Platonu i njegovu političkom nauku, a koliko o ljudima prve polovine dvadesetog stoljeća i njihovoj kulturi, o njihovim sukobima i sudbinama, odgovoru na to pitanje cilja ovaj rad. I kako su i zašto raspravljali? Jedan je čovjek, protjeran i ogorčen, kritizirajući Platona branio svoju ideologiju boreći se na svoj način protiv ideologije koja ga je protjerala iz domovine; drugi je, ništa manje ojađen, stavljajući se na mjesto Platona i koristeći se njegovim učenjem, kritizirao ideologiju u najmanju ruku blisku onoj koja je Poppera poslala na dalek i nepovratan put – ideologiju u čijem je stvaranju i sam dao svoj obol. Popper kritizira izvana, Zimmermann iznutra. A na koncu, svi koje ćemo u raspravi spomenuti govore isto – i Filipović, i Makanec, i Krstić, i Zimmermann i

Popper: o čovječnosti, o sreći za pojedinca i zajednicu, o pravednoj vladavini. Svi, uključujući i Platona.

II. Organizam i organi

Pravednost i jest glavna tema Platonova dijaloga *Država*. Što je to pravednost, pitaju se Sokrat, Trazimah, Glaukon i Adimant, glavni likovi dijaloga. Odustanimo od prepričavanja sadržaja deset knjiga *Države* – uostalom, bilo je sasvim dovoljno vremena, gotovo dva i pol tisućljeća, da ga se prepriča već nebrojeno puta⁹ – i osvrnimo se na ono što ih je ljudima vremena kojim se mi bavimo činilo zanimljivim, a to je prije svega odnos cjeline i dijela, odnos pojedinca prema političkoj zajednici (državi ili narodu). Taj odnos, što ga je Vinko Krišković 1936. u svome eseju »Zar suton demokracije«¹⁰ označio kao osnovnu temu društvenih rasprava toga doba, u *Državi* je dobio osebujno rješenje.

Ono što je u tom dijalogu najuočljivije jest ustroj idealne države kakvom je predstavlja Platon: čine je tri klase – vladara, čuvara i privrednika – čiji je odnos tako usklađen da svaka od njih, obavljajući svoj specifičan posao, čini dvostruki posao: za sebe i za zajednicu. Te su klase, a kroz njih pojedinci u njima uključeni, svoju svrhu imale upravo u služenju probitcima zajednice, a tek posredno i svojim vlastitim. Takav nam prikaz ukazuje na nedostatnost pojedinca, njegovu »nedovršenost«, nesamostalnost u odnosu na zajednicu koja jedina predstavlja zaseban, samostojan organizam. Usporedba takve zajednice s organizmom ovdje nije slučajna; metafora organa i organizma nameće nam se sama od sebe pri pogledu na takvu državu. Posve je jasno da takav nazor daje zajednici prvenstvo u vrijednosti pred pojedincem; organ za sebe nije ništa, on svoju funkciju može obavljati samo u organizmu. Tu smo na tragu političke teorije koja se nazivala »organičkom«, a koja je svoje uporište tada nalazila u krugu europskih mislilaca desne političke struje, bez obzira kojem obliku desnice pripadali. Za očekivati je stoga da će takvo razrješenje odnosa pojedinca i zajednice privlačiti i hrvatske desno orijentirane intelektualce, ali ta privlačnost, barem kod nekih, nije bila ljubav na prvi pogled.¹¹ Tako će

5

Julije Makanec, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, Ustaški nakladni zavod, Zagreb 1943.

6

Stjepan Zimmermann, *Kriza kulture*, Djela HAZU, knjiga XXXVII, Zagreb 1943.

7

U tekstu stoji izraz »konzervatizam«. Nije mi jasno: je li to tiskarska greška ili izraz koji rabi V. Filipović?

8

Platon, *Država – Državnik*, str. XVII.

9

Upućujem na »Uvod« Jure Zovka u: Platon, *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb 1997.

10

Vinko Krišković, »Zar suton demokracije«, *Hrvatsko kolo XVII* (ur. Branimir Livadić i Blaž Jurišić), Zagreb 1936.

11

Organičku teoriju na velika vrata, premda možda i sa zakašnjenjem, u hrvatsku kulturu uvodi prijevod švedskog politologa Rudolfa Kjellena, *Država kao oblik života*, Matica hrvatska, Zagreb 1943. (postojao je srpski prijevod iz 1923.). Posebno je zanimljiv predgovor Vladimira Filipovića o razvoju organičke ideje u političku teoriju modernog Zapada. Vrijedi napomenuti da se pritom nigdje ne navodi utjecaj Platona. Ipak, taj je utjecaj nesumnjiv i kao takav najvidljiviji kod Othmara Spanna, još jednog od utjecajnih zagovornika organičke teorije društva. Zanimljiva je i njegova sudbina: austrijski Nijemac, pravni teoretičar i sociolog, predavač na Bečkom sveučilištu, dakle suvremenik i kolega Karla R. Poppera, odigrao je svoju ulogu u razvoju nacional-socijalističkog pokreta svojim sudjelovanjem u *Borbenom savezu za njemačku kulturu*, kojem je na čelu bio ideolog nacizma Alfred Rosenberg. Ali, nakon pripajanja Austrije njemačkom Reichu, pada u nemilost novog režima i biva izbačen sa sveučilišta. To je značilo kraj njegova javnog i kulturnog djelovanja. Nakon svršetka rata odbijena mu je molba za vraćanjem mjesta predavača na sveučilištu.

Julije Makanec u svome djelu *O podrijetlu i smislu države*, objavljenom prije proglašenja NDH, polemizirajući sa zagovornicima političke teorije koja postovjećuje državu s organizmom, tu teoriju osporiti:

»Hoćemo li dakle /.../ (prihvatiti tvrdnju, op.a) da je glavno cjelina, a ne pojedinac, i da se pojedinac ima bezuvjetno žrtvovati zbog intenzivnijeg razvoja cjeline? Ima nešto u našoj unutrašnjosti, što se elementarnom snagom buni protiv takove tiranije cjeline nad pojedincem. Mi se ne možemo složiti s gledištem ekstremnog univerzalizma, po kojemu u pojedincu treba gledati samo puko sredstvo cjeline i ništa više. /.../ Pojedinac ne može biti nekakova ništica, te bi se preko njegove sudbine moglo prijeći, jer on je čovjek. U činjenici, da je pojedinac čovjek, sadržan je i postulat, da se u njemu ne smije gledati samo puko sredstvo.«¹²

Poslije će, iz razloga što ću ih pokušati skicirati kasnije, u NDH zastupati drukčije stavove.

Polazište je organske teorije posve razumno i, štoviše, jednako polazištu teoretičara ideologija svih pravaca, a to je činjenica da čovjek ne može opstati izvan društva.¹³ Čovjek već samim svojim rođenjem u društvo upada bez mogućnosti izbora; on je tu, u društvu, u državi. Sasvim će lijepo tu misao interpretirati Vladimir Filipović u *Predgovoru Platonove Države*:

»... kako je pak pojedinac već po rođenju uvršten u organsku cjelinu, koju predstavlja država, to ona potpuno apsorbira pojedinca i predstavlja voljnu zajednicu, iz koje izvire i u koju se vraćaju sve djelatnosti života.«¹⁴

Ono što je u tome pristupu kod Platona osebujno, ono u čemu on svoje »učenike« iz prve polovice XX. stoljeća premašuje, jest upravo razrješenje problema odnosa pojedinac – zajednica. To će nas razrješenje odvesti u aporiju, a ista aporija ravno do totalitarnih režima Europe tridesetih i četrdesetih godina prošlog stoljeća.

Vratimo se pravednosti, temi o kojoj *Država* raspravlja. U I. knjizi *Države* o pravednosti se govori na način koji nalikuje ranim Platonovim dijalozima, u kojima Sokrat pitanjima od svojih sugovornika izvlači priznanja njihova neznanja o predmetu u čije se znanje na početku rasprave nije sumnjalo, dok se definicija predmeta ostavlja otvorenom. Tako će i na koncu I. knjige, pitanje »Što je pravednost?« ostati neodgovorenim. Ali na zahtijevanje sudionika rasprave, Sokrat isponova započinje potragu, ovaj put s ciljem da stvari iznese na čistac i da svima nedvosmisleno pokaže što pravednost doista jest. A kako to čini? Čini to zanimljivim skokom od pojedinca ka državi; jer pravednost će i u čovjeka i u države biti ista stvar, isti predmet, pa će se do te stvari lakše doći promatrajući državu nego čovjeka. A kad se jednom dođe do odgovora što je pravednost u pravednoj državi, shvatit će se i što je pravednost u pravednika. Platonu taj skok izgleda samorazumljivim, on na njega prelazi bez nekih posebnih obrazloženja:

»— Ja ću ti reći. Velimo, da postoji pravednost jednoga čovjeka, ali postoji jamačno i pravednost čitave države?

— Svakako.

— Što ne, država je veća od čovjeka?

— Jest veća.

— Možda bi dakle u većemu veću pravednost bilo i lakše upoznati. Ako dakle hoćete, istražimo najprije, što je ona u državama; zatim je ogledajmo u svakome pojedinom čovjeku, tražeći sličnost većeg oblika pravednosti u obliku manjega.

— Meni se čini da ispravno govoriš.«¹⁵

Premda se nama taj skok može činiti neopravdanim, valja imati na umu da je upravo ovo najvažniji stav čitave Platonove političke teorije kakva nam

je predstavljena u *Državi*: pojedinac je izjednačen sa zajednicom.¹⁶ Iz tog će stava Platon predstaviti savršenu državu kao skladnu zajednicu triju klasa – vladara-filozofa, čuvara-ratnika i privrednika – koji odgovaraju duševnom ustroju čovjeka s razdiobom na razumni, razdražljivi i požudni dio duše.¹⁷ Čitava *Država*, a napose ovakav opis savršene države-čovjeka, tjera nas na zloban zaključak: ne samo da je država izjednačena s pojedincem već se taj pojedinac otkriva kao sam autor – Platon. Slika sklada u kojemu srčanost i žudnja biva zauzdana razumom, slika čovjeka hrabrog, snažnog (plečatog – odatle filozofu nadimak Platon), ali krotkog, punog primirene strasti (neće li se po njemu kasnije skovati izraz »platoniska ljubav«) – nije li to autoportret? Autoportret ili ne, na osnovi će te slike on dati definiciju pravednosti koja će jednako vrijediti i za čovjeka i za državu.

Upotrebljavati za ovu Platonovu teoriju izraz »organički«, kako su to redom činili svi spomenuti mislioci, jest doduše anakronizam ali, kako vidimo, posve opravdan. Tim više što su tri dijela duše prikazana kao tri dijela tijela – glave, srca i stomaka (s genitalijama) – a njihov odnos u cjelini – tijelu – predstavlja strukturu Platonove idealne države. Kada prevaga donjih dijelova tijela nadjača glavu, tad eto propasti – iz idealne će se države izroditi redom: timokracija – vladavina častohlepnih, oligarhija – vladavina gramzivih, demokracija – vladavina »gomile«,¹⁸ odnosno »neprosvijedenog puka«¹⁹ i, na koncu, najveće zlo – tiranija. Poistovjećivanje organske teorije i Platonova političkog nauka najjasnije je rezimirao Vladimir Filipović:

»Svaki od tih staleža (tri staleža Platonove države, op. a.) treba samo svoj posao da obavlja, pa će tako doprinijeti skladu i sreći zajednice. A to i jest dužnost svakoga pojedinca i svakog pojedinog staleža, jer država kao općenitost stoji nad pojedincem, kojega interesi i smisao mora biti podvrgnut interesima i smislu zajednice. Država je duhovna organska cjelina, u kojoj su dijelovi po jedinstvenom cilju uvršteni i međusobno složeni. Etičkim načelom pravednosti treba da se ta složenost i povezanost ostvari.«²⁰

Ono što su u svojim interpretacijama prešućivali tumači Platonova političkog nauka, jest upravo ono difuzno, gotovo neprimjetno preskakanje od *pojedince* preko države do *pojedina*. A upravo to je problem; jer, izjednačivši pojedinca s državom na početku rasprave u II. knjizi, Platon je u nastavku pris-

12

Julije Makanec, *O podrijetlu i smislu države*, Matica hrvatska, Zagreb 1939., str. 82, 83.

13

O tome usp. K. R. Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, str. 68–71. Da su o tome raspravljali s posve različitih ideoloških pozicija, pokazuje nam zorno rasprava o istome problemu u: Mihail Bakunjin, »Bog i država«, u: Višeslav Kirinić (ur.), *Antologija anarhizma*, Naklada MD, Zagreb 2003., str. 136–166.

14

Platon, *Država – Državnik*, str. XXI.

15

Platon, *Država*, 368e – 369a. Platon se na isto vraća i u 434e i 435a.

16

K. R. Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, str. 71 i J. Makanec, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 13.

17

Ta analogija postaje jasnom u IV. knjizi *Države* (435b-c, 439d i 441b-c). Vidi također i S. Zimmermann, *Kriza kulture*, str. 54–55.

18

Mirko Kus Nikolajev, »Suvremenost Platona«, *Spremnost* (Zagreb), br. 66, 30. V. 1943., str. 8. Izraz »gomila« ili »masa« često je korišten u raspravama o modernoj krizi.

19

Vladimir Filipović, »Predgovor«, u: Platon, *Država – Državnik*, str. XI. (Dalje u bilješka ma bit će: V. Filipović, »Predgovor«, str.)

20

V. Filipović, »Predgovor«, str. XXVI.

ljen govoriti o klasama, dakle o skupinama pojedinaca koji u ustroju države zauzimaju mjesta što će ih kasniji teoretičari poistovjetiti s mjestima organa u organizmu. Ali organizam, primijetiti ćemo, nikako ne može biti isto što i organ; izjednačivši organ s organizmom gubi se smisao čitave organske teorije, jer više nije jasno što nad čim ima pravo prvenstva, veću vrijednost. Da bi analogija glave, srca i stomaka s vladarima, ratnicima i privrednicima imala smisla, nužno je postavljanje bitne razlike između organizma/pojedinca i organa/pojedinaca – razlike mnogo dublje nego što je ona između singulara i plurala. Totalitarne i autoritarne nacionalističke ideologije XX. stoljeća, polazeći od organske teorije, nailaze na tu aporiju i pokušavaju je razriješiti institucijom vođe i pokreta. Kao prvi korak, navodi se sveza pokreta s narodom/državom:

»Stranka i država jedno su te isto. To je moguće, kad su svi državljani uvjereni u ispravnost načela stranke i kad su svi državni zakoni izraz tih načela. To je moguće, ako stranačka načela obuhvate sve ljude dotične države.«²¹

Bez obzira kakvim se idealistima prikazivali, svi će se političari nastojati predstaviti i kao pragmatičari, tek da bi svojom realnošću nametnuli dojam ozbiljnosti svojim djelima, pa će se to izjednačavanje naroda/države i stranke/pokreta shvatiti kao proces, a ne danost.

»Dok čitav narod još nije obuhvaćen od stranke i prožet njenim načelima, tada stranka i država imaju ostati razlučene. Tad će *stranka biti kao neki red, koji narodu daje vođe i borce*.«²²

Isto će tvrditi i intelektualci iz ustaškog pokreta:

»Ustaški pokret će (...) obuhvatiti čitav narod i sve grane njegove odgojne, stališke i prosvjetne djelatnosti.«²³

Upravo ta sveobuhvatnost pokreta, nositelja ideologije, ovoj daje pridjev »totalitarni«, pridjev koji pripadnici pokreta nipošto nisu skrivali. Primjetimo kako stranka/pokret u drugome citatu iz *Organisationsbuch der NSDAP* posve odgovara klasi vladara i čuvara Platonove države, odnosno »klasi naoružanih i obrazovanih«, kako ih naziva Popper.²⁴

Organizacijom pokreta izjednačeno je mnoštvo s cjelinom. A kako sad napraviti zadnji skok, cjelinu izjednačiti s pojedincem? Tu je vođa. U osobi vođe sjedinjuju se pokret i narod u pojedincu, u jednu volju i jednu akciju. On je razum – glava, pokret je njegovo srce, a njegov su stomak privrednici.

Valja nam priznati da je sličnost teorijskih temelja tih ideologija i Platonova nauka nedvojbeno. Znači li to da je Popperova srdžba bila opravdana i usmjerena na pravo mjesto? Jesu li doista autoritarni i totalitarni režimi XX. stoljeća rezultat pobjede Platona nad sofistima? Ili njihove izvore treba tražiti na drugome mjestu, u drugome vremenu?

Još nas dug put čeka do odgovora, ili barem putokaza ka odgovoru na to pitanje; dotada, zadržimo se još malo na organskoj teoriji i totalitarnim sustavima. Vidimo kako je u teoriji bilo razrađeno stapanje naroda u pokret, a pokreta i naroda u vođu, te kako je to nalikovalo na Platonov autoportret predstavljen u idealnoj državi. Ali idealnu državu Platon je stvorio na pergameni, a vođe autoritarnih pokreta stvarali su je na nečemu mnogo krhkijem – na zemlji. Ako su se doista pozivali na Platona, mogli su uvijek vidjeti zloduha iz *Sedmog pisma* – neuspjeh Platona i njegovih učenika u preslikavanju idealne države iz svijeta ideja u svijet propadljivih stvari. Jer svi su ti pokušaji svršavali u onome za Platona najgorem – u tiraniji. Čudno je kako hrvatskim misliocima ta sklonost sklizanju organske države u tiraniju nije zapela za oko. Ili možda jest?

III. Sofisti i idealisti

Priznajmo da će nam danas prikaz idealne države, kakav nam nudi Platon i njegovi interpretatori iz NDH, zvučati u najmanju ruku čudno, a u najgorem slučaju zastrašujuće. Je li pravednost o kojoj oni pričaju isto ono što pod tom riječju podrazumijevamo mi danas? Zar su oni doista namjeravali slobodu, između ostalih i svoju vlastitu, žrtvovati za probitak etički sumnjivih postavki o državi/narodu? Ali, zvučalo je to nekima čudno već i tada, kako vidimo iz citata hrvatskog mislioca Krune Krstića, kojeg navodi Stjepan Zimmermann u svojoj knjizi *Kriza kulture*:

»Nakon čitanja *Države* čovjek nekako osjeća, da je pročitao nacrt za uređenje nekakve plemenate i uzorne tamnice.«²⁵

Zimmermann se nad takvom konstatacijom zgraža: »Zar je mogao Platon slutiti, da će i s takvim osjećajem čitati njegovu *Državu*!?« A mi se nad svim tim možemo samo čuditi. Pa neka nas to čuđenje povede dalje, u pokušaj potrage za razlozima koji su vodili ljude ka organskoj teoriji.

Ukratko ću konstatirati – jer ta tema zaslužuje jedan obimniji osvrt – da su upravo problemi inherentni demokraciji, odnosno liberalizmu kao njezinoj ideologiji i kapitalizmu kao njezinu ekonomskom sustavu, bili osnovnim razlogom tom usmjerenju. U hrvatskoj su kulturnoj javnosti ti problemi bili meta kritike gotovo svih intelektualaca tog razdoblja, bili oni s ljevice ili s desnice, bili oni otvoreni neprijatelji demokracije ili njezini blagonakloni kritičari. Riječ »kriza« bila je u raspravama o demokraciji sveprisutna, upotrebljavana od svih kao moćno oružje ideološkog rata koji je prethodio onom pravom. Alternativa koju su kao rješenje nudili intelektualci s desnice bila je upravo organski zamišljena država s korporativističkim (ili solidarističkim ili zadrugarskim, kako je nazivan od nekih tadašnjih hrvatskih intelektualaca) ekonomskim sustavom kao zamjenom za kapitalizam. Shvativši povezanost demokracije, liberalizma i kapitalizma, postaje jasnim da promjena mora biti sveobuhvatna, upravo revolucionarna. Valja napomenuti da je ovakva kritika pripadala arsenalu desnih, ali međusobno ipak raznolikih političkih struja – od katolika do rasista i nacista.

Ta kritičnost prema demokraciji vezat će hrvatske mislioce o kojima je ovdje riječ uz Platona; jer nije li i Platon svjedočio »propasti atenske demokracije, koja se raspadala zbog korupcije i ratova«,²⁶ baš kao i oni »sutonu« europske demokracije? Julije Makanec zlorado komentira demokraciju, tobože Platonovim riječima, u kojoj svatko čini što ga je volja, a ako se želiš baviti politikom i uspjeti, laži, varaj i, najvažnije, dodvoravaj se mnoštvu i uživaj!

21

Citati *Organisationsbuch der NSDAP*, u: Ivo Bogdan, »Ustaški pokret i državna vlast«, *Spremnost* (Zagreb), br. 18, 29. VI. 1942., str. 2, 3.

22

Ibid. (Kurziv je moj.)

23

Aleksandar Seitz, »Za bistrenje pojmova«, *Spremnost* (Zagreb), br. 19, 5. VII. 1942., str. 1. U bitnome iste stavove nalazimo i kod Ante Pavelića; vidi: Nada Kisić Kolanović, *NDH i Italija*, Naklada Ljevak, Zagreb 2001., pogl. »Totalitarni model«, str. 64–69 i »Lik Poglavnika«, str. 74–84.

24

K. R. Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, str. 43.

25

Kruno Krstić, »Platon filozof stvaralačtva«, *Hrvatska revija*, br. 6 (ur. Marko Čović), Zagreb 1943., citirano u: S. Zimmermann, *Kriza kulture*, str. 67.

26

V. Filipović, »Predgovor«, str. XVII.

Demokratski će čovjek biti čovjek bez stavova, malodušnik, poput lišća na vjetru koje se kotrlja lijevo-desno bez mira i spokoja.²⁷ Može mu se u svom tom dodvoravanju nuditi zlo baš kao i dobro, ali je takav čovjek izgubljen, jer nema osnove po kojoj bi dobro razlikovao od zla.²⁸ A kad pročitamo o Platonovoj borbi protiv sofističkog relativizma i sumnje popraćene riječima koje imaju objasniti svrhovitost te borbe: »jer se na sumnji i relativizmu ne može niti kulturno stvarati, a niti ustaljenim i sređenim životom živjeti«, onda postaje jasnije da su se ti mislioci ne samo uz Atenjanina vezali već su se s njim posve poistovjetili. Sumnja, relativizam, agnosticizam, nihilizam – to je ono što ih muči. A što je to drugo nego sofizam?²⁹ Julije Makanec će reći:

»Sofistika je bila izraz anarhičkoga individualizma; čovjek pojedinac nije priznavao nikakve obveze prema nečemu nadređenom, objektivnom i obćenitom. Sofistika je bila moralni otrov za klasični helenski duh, ona je prouzročila krizu pravnog osjećaja pa i uobče helenske državne sviesti.«³⁰

Stidljivo skriven iza izraza »helenski«, iz ovog navoda izbija opis *Zeitgeista* Makančeva doba – ili barem onakvog kakvim ga je on doživljavao. Odmah zatim nastavlja:

»Pravo nema više nikakvog religioznog ili metafizičkog posvećenja, ono je naprosto volja momentano najjačih i najuplivnijih pojedinaca u državi.«

Ako se složimo da citirani stavci opisuju Makančeve ideološke suparnike – one bez religioznog ili metafizičkog posvećenja, koji svojim relativiziranjem ne priznaju nikakvu objektivnu ideju, zakon ili nešto slično čemu bi se pokoravali – onda je bojišnica zacrtana: nasuprot sofistima stoji idealist Makanec. Što o zaraćenim stranama možemo znati iz Makančeva pisanja? Prvo o piscu. U oči nam zapada zadnji navod koji dovodi u pitanje njegov moralni kredibilitet: ta on sudjeluje u režimu u kojem upravo najjači i najuplivniji pojedinac u državi – Poglavnik Ante Pavelić – naprosto svojom voljom donosi zakone sa sumnjivim religioznim ili metafizičkim posvećenjem.³¹ Zar je to onaj isti pisac koji je četiri godine ranije branio demokraciju riječima:

»Najviši i najduhovniji predstavnici demokratske misli vjerovali su u čovjeka i njegovu vrijednost, i zato su se borili za njegovu slobodu. Ta je vjera u novije vrijeme pretrpjela teška iskušenja, ali ona se sigurno ne će u dušama ljudskim ugasiti. Ona će nadživjeti mnoge političke forme, koje u naše dane izgledaju toliko snažne i uspješne, a koje su osporile u teoriji i praksi vrijednost demokratskih ideala.«³²

Zar je to onaj isti Makanec koji je tada, oslonjen na autoritet Nikolaja Berdjajeva, rekao za totalitarne režime da »ne žele i ne trpe velike samotnike i duhoborce, koji stupaju odvojenim stazama i ne dadu se svesti u dvojne redove«?³³

Pokušavamo li tu promjenu razjasniti, moramo krenuti od slijedećeg: neće mo pogriješiti ako kažemo da je država bila smatrana ciljem i idealom onovremenog hrvatskog nacionalističkog pokreta. Ne možemo ovdje ulaziti u problematiku političke i idejne homogenosti toga pokreta; preskakanje tog važnog problema u ovom slučaju omogućuje nam vremenski okvir kojim se ovdje bavimo – razdoblje NDH. Jer kakva god raznolikost tog pokreta bila prije stvaranja hrvatske države, ona se – barem na prvi pogled – gubi njezinim nastankom. Slijedom niza događaja, na čelo se tog pokreta kao ispunitelj njegove svrhe, odnosno kao stvaratelj države postavljaju ustaše na čelu s Antom Pavelićem. Od toga se trena ustaški pokret počinje izjednačavati s cjelokupnim hrvatskim nacionalističkim pokretom, predstavljajući se kao ekskluzivni nositelj hrvatske državnosti.

Dostizanje ideala – nacionalne države – za mnoge je hrvatske nacionaliste bio događaj vrijedan žrtvovanja. A za intelektualca je najveća žrtva kritičnost

i sloboda mišljenja. Julije Makanec, to nam do sada mora biti jasno, bio je jedan od tih intelektualaca-kamikaza: na oltar ideala prinio je dvostruku žrtvu – prvo intelektualnu, duhovnu, a zatim i žrtvu u pravom smislu te riječi. Od branitelja demokratske države i slobodne misli, kakvim nam se predstavio u djelcu *O podrijetlu i smislu države*, do sudionika i apologeta jednog autoritarnog i totalitarnog režima, kotačića stroja koji provodi »diktaturu nad duhom«;³⁴ od jednog od utemeljitelja NDH (mislim pritom na njegovu ulogu u Bjelovaru tijekom travanjskog rata) do »narodnog suda« mrskih mu komunista i vješala – to je paradigmatski put jednog dijela hrvatskih intelektualaca desne političke struje toga vremena.

Makanec se bez sumnje žrtvovao za ideal. Ostaje, doduše, pitanje je li on bio svjestan onoga što ja nazivam njegovom duhovnom žrtvom. Možda je on držao dosljednim razvoj svoga mišljenja u razdoblju od 1939. do 1943.? Možda je, kako nalazimo na kraju njegove knjige *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, držao da mu vrijeme obračuna sofista i idealista, vrijeme u kojem ta borba postaje »u doslovnom smislu te riječi borba za život i smrt, borba za temelje našega života, borba za duhovnu substanciju i političku egzistenciju Europe«³⁵ ne dopušta biti »velikim samotnikom i duhoborcem«, već da ono zahtijeva ni manje ni više nego biranje strana – ili za sofiste predvođene marksistima ili za idealiste koje predvođe nacionalisti. Možda je pak svoje opredjeljenje za autoritarni režim držao nečim privremenim, manjim zlom, kako nam daje naslutiti uvodni citat kojim Makanec započinje djelo iz 1943. godine, citat Berdjajevljeve misli iz njegova djela *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*, koje predstavlja nedvosmislenu kritiku nacionalističkih totalitarnih ideologija. Možda je mislio: kad prođe to zlo, opet ću biti onaj »stari, dobri« Makanec. Možda, ali ja moram priznati da mi je Julije Makanec, onaj pravi Makanec za kojeg vjerujemo da postoji, onaj kojeg bi htjeli upoznati ispod ljuštore ispisanih riječi, ostao skriven iza svojih djela po kojima ga jedino

27

Opis se temelji na Platonu, *Država* 426c.

28

J. Makanec, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 23–26.

29

Usput, za svakog je klasično obrazovanog filozofa mjesto kritičara sofistike vrlo udobno mjesto, s obzirom na njezin zao glas, ustvari jeku Platona i Aristotela koja dopire i do naših ušiju.

30

J. Makanec, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 9.

31

O zakonodavnom sustavu i zakonima u NDH, vidi: Nada Kisić Kolanović, *NDH i Italija*, str. 67 i dalje, te Hrvoje Matković, *Povijest NDH*, Naklada P. I. P. Pavičić, Zagreb 1994., str. 67.

32

J. Makanec, *O podrijetlu i smislu države*, str. 33.

33

Ibid., str. 89. Knjiga na koju se tu poziva jest *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu* Niko-

laja Berdjajeva, o kojoj će još biti govora u nastavku ovog rada.

34

Kao apologet takve ideologije pokazuje se osobito u članku »Auktoritativni sustav«, *Spremnost* (Zagreb), br. 25, 9. VIII. 1942., str. 2. Navod »diktatura nad duhom« iz spomenute je knjige *O podrijetlu i smislu države*, str. 89. Taj dio zavređuje citiranje: »Totalitarni režimi ne žele i ne trpe velike samotnike i duhoborce, koji stupaju odvojenim stazama i ne dadu se svrstati u dvojne redove. Kultura živi od daha velikih ličnosti, a te velike stvaralačke ličnosti ne mogu se razvijati u atmosferi, gdje jedna jedina ideja hoće ne samo da podredi nego i da uništi sve ostale. Berdjajev je sve totalitarne režime, lijeve i desne, nazvao režimima, ideokratskog monizma. Ti se režimi po unutarnjoj nuždi moraju razviti u filozofijsku diktaturu, u diktaturu nad duhom.« (Kurziv je moj.)

35

J. Makanec, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, str. 193.

i možemo spoznati. A što s njegovim suparnicima, onima koje smo nazvali sofistima? Ako nam Makanec ne može puno reći o sebi, govori li nam što o njima? U redu, znamo tko se krije pod tim imenom: materijalisti predvođeni marksistima, no želimo li upoznati njihove motive zbog kojih odbacuju one općenitosti iza kojih Makanec očito stoji, onda od Mankanca odgovora neće moći dobiti. On se zadovoljava tek njihovim pozicioniranjem s druge strane bojišnice. Uostalom, rat je, a svatko tko je bojišnicu iskusio zna da je neprijatelj s druge strane nedokučiva nepoznanica. Sve što možemo sa sigurnošću o njemu reći jest da je neprijatelj nepoznanica koja gotovo da briše njegovu ljudskost. Možda će nam o tome više reći Vladimir Filipović.

S obzirom na sve dosad rečeno, čini se da je posve za očekivati da Matica hrvatska objavi prijevod Platonove *Države* upravo u vrijeme NDH. Ideal nacionalističkoga pokreta – država – dostignut je, pa zašto ne prozboriti koju i o idealnoj državi. Premda je prijevod *Države* jedan u nizu prijevoda antičkih književnih klasika što ih je Matica počela objavljivati još dvadesetih godina, on je svakako zadobio posebno mjesto. To je vidljivo već samim njegovim uvrštavanjem u Političko-prosvjetnu knjižnicu (PPK) Matice hrvatske. Ta je knjižnica pokrenuta 1940. godine, s očitom namjerom političke edukacije hrvatske inteligencije, kako to Dušan Žanko kaže u članku koji je popratio osnivanje te edicije:

»Matica hrvatska je uvidjela, da je skrajnji čas, da se počne sa sistematskim izdavanjem djela domaćih i stranih pisaca, iz kojih bi se počeli razvijati zdravi i ispravni pogledi.«³⁶

Dalje slijedi nabrojanje mjesta kamo se ti pogledi imaju uputiti, od kojih su za našu temu bitna dva posljednja:

»4. na *ideje*, iz kojih treba da se u teoretskom filozofijskom smislu razvija osnovica novoga poredka i novoga hrvatskog društva. (...)

5. na smisao i razvoj velikih *evropskih pokreta* i događaja, naročito onih, koji su imali jačega odraza u političkom i kulturnom životu hrvatskog naroda, te onih, iz kojih se najviše mogu u filozofijskom društvenom smislu razabrati duboki zakoni historijskoga zbivanja uopće, a napose doći do spoznaje prirodnih i moralnih temelja društva, vlasti, države i odnosa pojedinca prema svemu tome.«

Doista, bilo bi čudo da u jednoj takvoj ediciji nisu objavljeni prijevodi dva djela u kojima Platon iznosi svoj politički nauk.³⁷

Vrlo iscrpan *Predgovor* prijevodu napisao je filozof Vladimir Filipović. Na više od trideset i dvije stranice, on je jezgrovito ispričao sve što se imalo reći o Platonu, njegovu životu, njegovoj filozofiji i njegovu političkom nauku. Tijek misli navlas je isti onome Julija Mankanca (dodajmo: i Karla Poppera): govori se o Platonovu aristokratskom podrijetlu, o vremenu demokracije u kojem je to podrijetlo obespravljeno, o njegovu učitelju Sokratu, smrti tog učitelja koja se duboko dojmila mladoga učenika i za koju je krivica u očima Platona pala na »taj neprosvjedeći puk, koji je to (Sokratovu smrt, op.a.) tražio, što je mladića (Platona) ogorčilo toliko da je postao neprijatelj demokracije«.³⁸ Razočaravši se tako u demokraciju, mladi se filozof okreće drugim političkim strankama, ali se i u njih podjednako razočarava. Odatle kreće njegova potraga ka idealnoj državi. U toj potrazi stoji sofizam kao najveća prepreka, ali i kao zrcalni putokaz:

»Sofistička nauka je odraz duhovnoga i općeživotnoga kaosa toga vremena, u kome se sukobila tradicija religioznog života s etičkim nihilizmom, konzervativizam s liberalizmom, mistika s racionalizmom, dostojanstvo časti s merkantilizmom i utilitarizmom. I u tom kaosu postavlja Platonov veliki učitelj zadatak sebi i svojim istomišljenicima, da treba stvoriti jedinstveni i određeni životni nazor i prema njemu dosljedno regulirati sva pitanja praktičnoga života. Kao što se

u području umovanja mora sve upravljati prema spoznatim aksiomima, tako u području života sve treba urediti prema uviđenim vrednotama kao normama životne prakse. I dok se Sokrat još svagda postavlja na stajalište onoga, koji traži, prelazi Platon preko toga stupnja traženja i pronalazi aksiome prema kojima treba život regulirati.«³⁹

Prije smo naveli dio predočenog citata iz *Predgovora* Vladimira Filipovića kao primjer namjernoga anakronizma – poistovjećivanja Platonova vremena s razdobljem u kojemu žive i djeluju hrvatski mislioci što ih ovdje spominjemo. Opravdanost toj našoj opasci nalazimo posve jasno u posljednjem dijelu *Predgovora*, naslovljenom »Značenje Platonovih misli za našu današnjicu«. Uz posve općenite misli o »ostvarenju čovječnosti« kao »jedinom životnom zadatku« čovjeka, te o idejama »kao silama, koje određuju oblikovanje života i borbe i sukobe ljudi«,⁴⁰ vrijedno je opet navesti podulji citat koji sumira čitavo to posljednje poglavlje:

»Naročito su pak aktualna pitanja iznesena u Platonovoj *Državi*, jer u europskom kulturnom krugu nisu nikada još pitanja državnog i društvenog uređenja došla na tako kritičnu točku, kao baš u ovom našem dobu, koje, ukazujući svojim stvarnim pokušajima oko uređenja javnog života na toliko promašene i nedostojne životne oblike, traži u našoj današnjici jedan novi oblik života. (...) Od vajkada se ljudi slažu u jednom, da treba odbaciti sve fraze mogućih vladavina i programe nemogućih stranaka, pa se složiti u Platonovu postulatu, da državama treba da vladaju samo najbolji i najsposobniji, a to će reći i najumniji. (...) Misao pak, da se ljudski život ne može iscrpiti u datosti realnog svijeta, u animalnoj oblasti njegove egzistencije, nego da se njegov smisao nalazi tek u oblasti duha, koji je određen jednim idejnim redom, neovisnim od kauzalne nužde materijalnoga kretanja, je misao, koja čovjeka nikada ne ostavlja.«⁴¹

Ovdje kao da je naglašeno sve što smo dosada spomenuli: kriza demokracije i njezino prevladavanje; materijalizam nasuprot idealizmu.

I Vladimir Filipović, baš kao i Makanec, ostavlja nas s pitanjima: ne samo koje ideje pokreću materijaliste (jer valjda i njih neka ideja pokreće) već i koja je to ideja koja pokreće idealiste njegova vremena. Ili se ta dvojba može svesti u pitanje: koja je to ideja koju idealisti imaju, a materijalisti/sofisti nemaju (ili koju niječu)? Prije nego nastavimo potragu za odgovorom na to pitanje, osvrnimo se još jednom na sukob idealista i sofista.

Vidjeli smo da se Popperova misao o dvije misaone struje posve podudara s mislima njegovih hrvatskih suvremenika. Razlika je tek u svrstavanju, zauzimanju pozicija na ideološkoj bojišnici; Popper je odabrao stranu sofista, i – ovo neka zvuči cinički – izabrao je onu pravu. Nameće nam se na koncu misao da je ispravno sudio kada je Platonov politički nauk prikazivao kao izvor koji je prepunio bazen totalitarnih ideologija što se izlio u prvoj polovici prošloga stoljeća. Ipak, našoj raspravi još nema konca, pa ćemo takvu misao morati potisnuti; jer postoje barem dvije stvari koje tu misao dovode u pitanje. Prva je neočekivano (barem za nas koji smo do sada sudjelovali u ovoj raspravi) obrazloženje cenzora Nikole Machulke iz Glavnog ravnateljstva za promičbu (GRP), središnje cenzorske ustanove NDH, pri provjeri Matičina prijevoda *Države* od 20. veljače 1943.:

36
Dušan Žanko, »Osnutak Političko-prosvjetne knjižnice Matice hrvatske«, *Glas Matice hrvatske* (Zagreb), god. I, br. 6, 1940., str. 87.

37
Predviđeno je bilo objavljivanje Platonovih *Zakona* u istoj Političko-prosvjetnoj knjižnici, ali je kraj rata omeo planove izdavača.

38
V. Filipović, »Predgovor«, str. XI.

39
Ibid., str. XVII.

40
Ibid., str. XXXI.

41
Ibid., str. XXXII.

»Što se tiče prvog (*Sedmo pismo*, op. a.) i trećeg (*Državnik*, op. a.) navedenog Platonova djela, ne bismo imali ništa primietiti što bi smetalo dopuštenju za tisak, ali što se tiče *Države*, za koju je inače poznato da su je – iako s nepravom – komunisti natezali sebi u prilog, moramo upozoriti na poznato Platonovo mišljenje o zajednici žena i djece, koja se nikako ne može usvojiti sa stajališta – također – ustaške ideologije. (...) Držimo da sada nije najzgodniji momenat – a pogotovo to nije od prike potrebe – da se izdaje prievod Platonove *Države*, premda bi čovjek na prvi mah pomislio, da je to sada aktuelno. No kako je stvar već u tisku, ne bismo imali osobitih razloga da se dopuštenje otkloni, pa bi se ono moglo – tolerirati.«⁴²

Platonova *Država* jedva prolazi cenzuru ustanove koja je zadužena za ideološko pročišćavanje kulture jedne totalitarne države! Razlog? Jedan je naveden – zajednica žena i djece⁴³ – ali on nam mora zvučati neuvjerljivo. Ivo Hergešić je djelatnike GRP zadužene za cenzuru književnih djela u NDH neposredno nakon rata oslikao izrazom »klerofašisti«, izraz koji je u ono doba mogao značiti mnogo – život i smrt –, a koji nam danas ne govori puno.⁴⁴ Pa ako i prihvatimo taj termin – davši mu značenje po volji – zar da zamišljamo Nikolu Machulku tako zaguljenim katolikom da mu jedna sporedna, dobro znana misao antičkog filozofa zvuči kao nedopustivo narušavanje kršćanskog ćudoređa, toliko sablazno da zavređuje cenzure. Kao da cenzura takvog klasičarske političke misli ne bi sama po sebi bila sablazan? Ne, bit će da je nešto drugo u pitanju.

Ako prihvatimo sugestiju da su se spomenuti hrvatski intelektualci poistovjetili s Platonom, izjednačivši svoje vrijeme s njegovim, onda ćemo lako uvidjeti na kakvom su se skliskom terenu oni takvom usporedbom našli. Jer, u Platonovoj teoriji jasno stoji da propadanjem demokracija prelazi u tiraniju, po mišljenju Platona najgore zlo koje državu može zadesiti;⁴⁵ odatle ćemo *per analogiam* doći do zaključka da je međuratnu trulu demokraciju nasljedila još gora i trulija tiranija. Kako je cenzoru, ili uopće nekom hrvatskome intelektualcu, mogao zvučati Platonov opis tiranske države pune naricanja, tužbalica i bolova?⁴⁶ Nije li mu taj opis bio mnogo jasniji u svojoj slikovitosti nego organski opis idealne države i sve logičke zavrzlake koje ga prate? A kako je tek zvučao prikaz tiranina koji se »u prve dane i vrijeme smješka svima i pozdravlja koga sretne«, koji »kaže, da i nije tiranin, ne obećaje li mnogo i pojedincu i državi«.⁴⁷ Pa još o tome kako traži neprijatelja i rat »kako bi puk trebao vođu«. Sad promislimo: uz koji su prikaz iz Platonove *Države* ti intelektualci mogli lakše vezati Poglavnika – uz tiranina ili mudroga filozofa?⁴⁸

Jedan od razloga zbog kojih je cenzor ipak dopustio izdavanje *Države* bila je njegova pretpostavka »da djelo neće na najšire čitalačke krugove sugestivno djelovati, a intelektualcima je i tako poznato ovo Platonovo mišljenje, koje on uostalom i nije uvijek dosljedno zastupao«. Ako je suditi po prodaji, Machulka se ovdje prevario: znamo da je svih dvije tisuće primjeraka Platonove *Države* »u nekoliko mjeseci podpuno razgrabljeno«.⁴⁹

A druga stvar koja nas priječi da prihvatimo Popperovu sugestiju? Već je spomenuta: Stjepan Zimmermann i njegovo djelo *Kriza kulture*. Jer ako je Platonov nauk uzor totalitarnim sustavima, kako je onda moguće da netko koristi tog istog Platona i taj isti njegov nauk kako bi oštro kritizirao upravo jedan od takvih totalitarnih sustava?

IV. Izgubljeni temelj

Esej »O Platonovoj 'Državi'« tek je jedan od dvanaest eseja uokvirenih Uvodnim i Završnim razmatranjem objavljenih u djelu punoga naslova *Kriza kulture. Kulturno-filozofijske studije iz socialne filozofije*. Autor tog djela, Stjepan

Zimmermann, bio je jedan od naših najplodnijih pisca. Tu plodnost slikovito predočuje činjenica da su samo u prvih godinu dana postojanja NDH objavljena čak tri njegova djela: *Filozofija života*, *Psihologija* (udžbenik napisan i objavljen prije rata, a u NDH objavljeno izmijenjeno izdanje) i *Nauka o spoznaji*.⁵⁰ Navedena tri naslova govore nam i o temama koje su ga zaokupljale: psihologija, noetika (znanost o spoznaji, skolastički izraz) i filozofija kulture, odnosno socijalna filozofija. S vemenom su se te teme, pogotovo dvije zadnje navedene, stopile vrlo dosljedno u jednu, kakvu nam je predstavio u *Krizi kulture*. Kad plodnost povežemo s dosljednošću, lako dobijemo monotoniju; i zaista, Stjepan Zimmermann se ponavlja iz eseja u esej, iz knjige u knjigu – pitanje je samo hoćemo li to držati manom ili vrlinom. Ali premda se njegove misli ponavljaju, ton kojim ih iznosi – mijenja se.

Plodnost je Zimmermannova intelekta zadivljujuća: spomenutim djelima moramo pridodati još tri objavljena u razdoblju NDH: *Kriza kulture*, *Smisao života* i *Na putu života*, a tima još i brojne neobjavljene rukopise što nam ih je ostavio.⁵¹ Jedan od tih rukopisa jest i *Znanost i religija*, koji će nam lijepo poslužiti za slušanje i poredbu tonova njegovih uvijek istih misli. Ono što nam upada u oči jest optimizam kojim zrači to prilično obimno djelo; on piše kao da je rat završio. Tako će u zadnjem poglavlju naslovljenom *Idealistički smisao oblikovanja budućnosti* napisati:

»Na pragu budućnosti zamračuje naš optimizam bojazan, da su od ratnih okrutnosti i obescenjanja ljudskih života preostali duboki tragovi.«⁵²

Taj je optimizam znakovit jer nam omogućuje uvid u nutrinu hrvatskih intelektualaca koji su s oduševljenjem dočekali stvaranje države – ideala koji

42

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, IV/8 Molbe i dozvole za knjige, kut. 41, 1943., br. 650/43.

43

Platon, *Država* 424a.

44

Ivo Hergešić, »O nakladnom radu i cenzuri pod ustaškim režimom«, *Republika*, 3/1945, str. 216.

45

Država, VIII. knjiga.

46

Država, 578a.

47

Država, 566e.

48

Usporediti Antu Pavelića s filozofom doista bi bilo neumjesno. Usprkos zvučnoj tituli – riječ je o doktoru prava, tituli koja se dobivala sa završenim pravnim fakultetom i položenim stručnim ispitom – Pavelić je bio posve nesklon bilo kakvoj intelektualnoj djelatnosti. O tome nam govore njegovi najbliži suradnici, primjerice Branimir Jelić (vidi Jere Jareb /ur./, *Političke uspomene i rad Dra. Branimira Jelića*, Cleveland 1982., str. 216) i Ante Moškov (vidi Ante Moškov, *Pavelićeva doba*, ur. Petar Požar, Laus, Split 1999., str. 63).

49

Ljubomir Maraković, »Rat i knjiga. Marginalije uz pojave i u inozemstvu i kod nas«, *Spremnost* (Zagreb), br. 96 i 97, dvobroj za Božić i Novu Godinu 1943./1944., str. 24. U članku je riječ o neobično velikoj potražnji knjiga u NDH, baš kao i u čitavoj Europi zahvaćenoj ratom. Slične izvještaje možemo naći i drugdje, npr. u izvješću promičbenog izvjestitelja GRP-a, Izpostava Osijek, datiran 1. VIII. 1943., koji govori o Danima hrvatske knjige, kulturnoj manifestaciji održanoj od 10. do 17. srpnja te godine: »Potražnja knjiga bila je tolika, da nismo izmogli zadovoljiti sve ljubitelje hrvatske knjige zbog ograničenosti pošiljaka pojedinih nakladnih poduzeća.« (HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Tajni spisi, kut. 2, 1943., 63-taj-1943.)

50

Petar Ćiklić, »Hrvatsko filozofsko stvaranje«, *Spremnost* (Zagreb), br. 44 i 45, dvobroj za Božić i Novu Godinu 1942./1943., str. 23.

51

Bibliografiju Stjepana Zimmermanna vidi u: Ivan Čehok (ur.), *Hrvatska kultura i filozofija*, Zagreb 2001., str. 326–327.

52

Nadbiskupski arhiv, Ostavština Stjepana Zimmermanna, rukopis *Znanost i vjera*, pagina-cija neuređena.

poput »duha nad vodama« lebdi stalno među redcima koje čitate. Vođen tim oduševljenjem i optimizmom, i Zimmermann se uključuje u stvaranje nove države; bio je jedan od ključnih ljudi u preustroju Zagrebačkog sveučilišta u Hrvatsko sveučilište i JAZU u HAZU.⁵³ No u godini koja je slijedila, Zimmermann se imao prilike uvjeriti u to da je budućnost kojoj je onda bio na pragu značila samo produblјivanje nesretnih tragova, te da je njegov optimizam bio preuranjen. Stoga on nastavlja s pisanjem ispočetka, s istom temom, ali posve drukčijim tonom – tonom razočaranja i opominjanja.

Možemo ugrubo procijeniti razdoblje u kojemu su pisani eseji objavlјeni u *Krizi kulture*. Dio je njih objavlјivan u časopisima prije samog izdavanja knjige, tako primjerice esej »Religija i odgoj«, koji je objavlјen u *Hrvatskom kolu XXIII*⁵⁴ Matice hrvatske krajem 1942. godine, ili je bio izlagan poput onog naslovlјenog »Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost«, predstavlјenog na predavanju u HAZU 1. srpnja 1942.⁵⁵ Svi su eseji iz *Krize kulture* morali biti zgotovljeni do početka svibnja 1943. godine, jer je knjiga dobila dozvolu za tisak od Glavnog ravnateljstva za promičbu (GRP) 18. svibnja te godine.⁵⁶ Možemo stoga zaključiti da su svi ti eseji bili promišljeni i zapisivani tijekom 1942. i u prvoj polovici 1943. godine. Esaj »O Platonovoj 'Državi'« sasvim je sigurno napisan nakon objavlјivanja Matičina prijevoda, što je razvidno iz nekih stavki Zimmermanna koje su gotovo prepisane iz Filipovićeve *Predgovora*. Dodatak koji se nalazi na kraju tog eseja napisan je nakon objavlјivanja Krstićeva oglada *Platon filozof stvaralaštva* u Matičinoj *Hrvatskoj reviji*, br. 6 za godinu 1943. Odatle slijedi da je Zimmermannov esaj koji je u centru naše pozornosti bio vjerojatno kronološki posljednji među esejima skupljenima u *Krizi kulture*, jasno, uz dva *Razmatranja* koja započinju i završavaju to djelo.

Ako prihvatimo takvu kronologiju, onda nam biva jasnim ton kojim je ta zbirka prožeta: upravo je razdoblje od 1942. do 1943. kritično za novonastalu državu. Koliko je tu samo razloga za razočaranje: rasni zakoni, Rimski ugovori, ponašanje saveznika prema svojoj državi-štitćeniku – pogotovo ponašanje Italije prema NDH – opća nesigurnost, pokolji i logori. Među onim Hrvatima koji su s oduševljenjem sudjelovali u stvaranju NDH možemo razotkriti splašnjavanje entuzijazma, ali to tek naknadno i pažljivijim uvidom. To stoga jer je očitovanje razočaranosti bilo potiskivano iz javnog života države usporo s gomilanjem razloga za razočaranje: sigurnosne i represivne ustanove novog režima jačale su pokazujući svima svoju bezobzirnost i okrutnost, pa je u takvoj atmosferi javna kritika ubrzano postajala malne nemogućom. To ne znači da glasova kritike nije bilo, nerijetko čak i od nosilaca režima. Znamo kako je Hrvatski državni sabor, taj beskorisni ukras nove države, bio jedan – ili je bolje reći: pokušavao biti korektiv ustaškom režimu koji je naočigled srljao u propast i gubio kontrolu iz svojih ruku.⁵⁷ I unutar ustaških ustanova bilo je pojedinaca iznimno kritičnih prema načinu vođenja države, i to nam je poznato. Ali svi su ti glasovi bili prigušivani »u krugu obitelji«. To vrijedi čak i za prosvjede koje su režimu upućivale crkvene osobe; žestoke propovijedi takvih ljudi nisu mogle biti spriječene, ali ih se na svaki način u javnosti prešućivalo. Uz to, ona nezaustavljiva, uvijek prisutna, ulična kritika brujala je; to znamo ne samo iz meomoarskih zapisa, ne samo po naglom i nezaustavljivom osipanju pobornika ustaškog režima koji su vidljivi iz niza podataka, između ostalog i po prilazu brojnih Hrvata partizanskome pokretu, već i iz podataka što ih nalazimo u od režima kontroliranom tisku, doduše stidljivo ili između redaka. Tako Drago Ćepulić 1942. godine u jednom od svojih čudesnih eseja navodi kako »se neki ljudi sad zgražaju, ako ih ustaša

zaustavi i traži propusnicu, zgražaju se da ima logora i slično«. ⁵⁸ Ili kad je Ivo Bogdan, jedan od istaknutijih ustaških intelektualaca u glavnom ustaškom glasilu *Spremnosti* bio prisiljen priznati ono što je svima bilo dobro poznato: da je podržavljenje židovske imovine u NDH, u pravilu nalikovala na bezočnu pljačku, takvu da nikakve zakonske odredbe i nikakva promičba o »uklanjanju gospodarske prevlasti židovskih glavničara« tu činjenicu nisu mogle prikriti; ako je režim takvo što trebao javno priznati, onda možemo zamisliti s kakvom je kritikom bio suočen. ⁵⁹ Komešanja je dakle bilo, no to možemo zaključiti tek po mreškanju na površini. I tu je sada Stjepan Zimmermann i njegova *Kriza kulture* kao jasan i glasan uzvik prosvjeda koji je isplivao na površinu kulturne javnosti.

Već nam sam naslov zbirke govori o tonu kojim će eseji biti obojani: ime je posuđeno iz zadnjeg (IV.) poglavlja već spomenute knjige Nikolaja Berdjajeva *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*, čiji je hrvatski prijevod objavljen 1935. godine. ⁶⁰ Berdjajev, ruski filozof kršćanskog usmjerenja, jedan je od vrlo utjecajnih mislilaca u hrvatskoj desnici međuratnog razdoblja (okvir bi se mogao proširiti na čitavu tadašnju državnu zajednicu, Kraljevinu Jugoslaviju), a navedeno je djelo jedno od kasnijih u tog izuzetno plodnog pisca. To je djelo i svojevrsni preokret u njegovoj misli. Dok su njegovi prijašnji ogledi bili prvenstveno upereni protiv boljševizma (emigrirao je iz Moskve 1922.), ovaj je nastao u jednom posve novom političkom okruženju u kojem se Berdjajev našao. Riječ je o dolasku nacista na vlast u Njemačkoj, događaju kojemu je Berdjajev mogao svjedočiti iz prve ruke, jer je u to vrijeme boravio uglavnom u Berlinu (i u Parizu). Djelo je dotadašnju Berdjajevljevu čitalačku publiku zateklo nespremnom; očekivati od ruskog emigrantskog mislioca osudu ne samo nacizma i fašizma nego i svakog nacionalizma i etatizma, osudu tako jasnu i snažnu da se taj antimarksistički filozof usudio priznati etičko prvenstvo marksizmu pred spomenutim ideologijama – kakav udarac! Ali ne samo to: u toj kritici zahvaćeno je i kršćanstvo – on se usuđuje govoriti čak i o »neuspjehu kršćanstva u povijesti«. ⁶¹

53

Hrvoje Matković, *Povijest NDH*, str. 127–128 i Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Globus, Zagreb 1977., str. 218; »Tko je tko u NDH?«, str. 430. Pritom neke stvari treba razjasniti: kakav je bio njegov stvaran utjecaj u stvaranju Hrvatskog sveučilišta kao predsjednika povjerenstva za njegov ustroj, mislim pritom na uvođenje rasnih zakona na sveučilištu, izbacivanje »nearijevaca« i masona sa sveučilišta i sl.

54

Stjepan Zimmermann, »Religija i odgoj«, *Hrvatsko kolo XXIII*. (ur. Branimir Livadić i Mirko Jurkić), Zagreb 1942.

55

Dio izlaganja objavljen je kao uvodnik u: *Spremnost* (Zagreb), br. 20, 12. VII. 1942., str. 1, naslovljeno »Budućnost Hrvatske i Europe«. Tu se navodi da je izlaganje pobudilo veliku pozornost javnosti.

56

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Odjel za tisak i slikopis, kut. 12, 1943., br. 6437/43.

57

Nada Kisić Kolanović, »Hrvatski državni sabor Nezavisne Države Hrvatske 1942.«, ČSP 32/2000, br. 3, pogl. »Oporba tekućoj politici ustaša«, str. 562–564.

58

Drago Čepulić, »Jedan sat samorazgovora«, *Hrvatska revija*, br. 7 (ur. Marko Čović), 1942., str. 362.

59

Ivo Bogdan, »Hrvatska zemlja reda i rada. Uz najnovije mjere ustaškog pokreta i hrvatske državne vlade«, *Spremnost* (Zagreb), br. 38, 15. XI. 1942., str. 3. O podržavljenju židovske imovine vidi: Nada Kisić Kolanović, »Podržavljenje imovine Židova«, ČSP, 30/1998., br. 3, str. 429–453.

60

Nikolaj Berdjajev, *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*, prijevod Nikola Thaller, Zagreb 1935.

61

Ibid., str. 69.

Stjepan Zimmermann svoje djelo drži nastavkom i produbljanjem Berdjajevljevih misli, ali ga ne slijedi u potpunosti. Kako je za očekivati od jednog svećenika i neoskolastika, ne slijedi ga upravo u ovoj zadnjoj kritici. On odbacuje Berdjajevljev pesimizam i zauzima poziciju Platona. Ta mu pozicija omogućuje izricanje suda nad vemenom, nad ideologijama, nad vlašću države kojoj pripada i za koju se svojski zauzimao, uz istodobnu obranu svoga mjesta – mjesta otkuda se sudi.

Zimmermann postavlja sebi za cilj otkrivanje izvora krize, cilj što ga dijeli s prethodno spominjanim misliocima. Kao i oni, i Zimmermann započinje s najlakšim i najočitijim – dijagnozom krize. A ona se manifestira kao – to nam je poznato – sukob pojedinca i cjeline. I on će povezati taj sukob sa sukobom sofista i Platona, i posve jasno taj sukob preslikati u svoje vrijeme:

»Ona (suvremena kriza, op. a.) izvire u sukobu *individualističkog* i *univerzalističkog* kompleksa – ne samo danas, nego jednako tako u doba grčkih sofista i Platona. Gdje je pojedinac mjerilo svega (Protagora), tu je svaka vrijednost *subjektivna, relativna*, a ne *objektivna*, absolutna – kako u spoznajnom (noetičkom), tako u etičkom pogledu. Ove individualističke tendencije žive oduviek u ljudima: subjektivirati istinu i koristonosno udešavati život. Jer pojedinac je sam sebi sve: 'jedini i njegova svojina' (Stimer 1846.). Prema tome, društvo je izvanjska (mehanička) veza, zbrojdba pojedinaca ('gomila'). Nema izvora za bezuvjetno moranje, za čudoredni poredak društva (jer uobće nema absolutnih vrednota). Tako individualizam vodi do *negacije svake metafizike*, teoretske i praktične. Tko tu ne osjeća bilo suvremenoga života?! Usporedo se javlja nastojanje oko priznavanja objektivne istine, *iznadindividualne vrijednosti*, napose u etici i religiji. Iznad izkuztvene uzročnosti života vlada *duh bezuvjetnog moranja* ili ciljusmjernog (teleološkog) upravljanja životom – pojedinačnog i društvenog. Osvješćuje se taj duh od Platona preko kršćanstva do danas.«⁶²

Ovim riječima završava esej »Sociološki problem suvremene krize. Duh i život«, nakon kojega slijedi ogled »O Platonovoj 'Državi'«, u kojem Zimmermann zacrtava smjernice svoje daljnje analize. Esej započinje prepričavanjem Platonova života, njegova podrijetla i njegova sazrijevanja u mladoga filozofa, koje slijedi opis Platonova razrješenja odnosa pojedinca i zajednice u troklasnoj idealnoj državi, zatim usporedba države i organizma... Sve nam je to poznato, i kad bi se samo na to svodili Zimmermannovi ogledi u *Krizi kulture*, na njih ne bi vrijedilo trošiti puno riječi. I baš kao što dijeli rečene stavove sa svojim kolegama koje smo prije spominjali, tako se i s Platonom poistovjećuje kao i oni; ali ako netko na takvo što ima pravo, onda je to svakako Stjepan Zimmermann. Jer on se ne zadovoljava tek zacrtavanjem bojišnice; on kreće ispočetka – kreće u potragu za pravедnošću.

Uostalom, što drugo činiti? Slika Platonove države bila im je svima pred očima, metoda koju od Platona preuzimaju također. Pa ipak, svi će se složiti da je »njegova Država jedna od idealnih zamisli, koja još nije ostvarena«, premda »kao vriedan cilj života lebdi pred očima svima.«⁶³ Pa dobro, ako nije ostvarena, zašto nije? Jer stvar bi trebala biti krajnje jednostavnom: pojedinac koji je izjednačen s državom, onaj mudri vladar ili, u modernim totalitarnim režimima, vođa koji u sebi objedinjuje pokret i narod treba *samo* biti pravedan, i sve će funkcionirati kako treba. Ali dovoljno je bilo otvoriti oči i pogledati oko sebe da bi bilo jasno da stvari ne idu onako kako bi Stjepan Zimmermann to htio. Ta »činjenica je, da skupine moralnih nakaznika odlučuju tuđim životima, kadgod i sudbinom naroda ili države«, nakaznika koji

»... oduzimaju kruh svagdašnji, krov nad glavom, oca i majku, ženu, djecu, zemlju, slobodu, gaze ljudsku čast i dostojanstvo, pretvaraju čovjeka u stroj, krvoločno muče dušu i tielo, đavolski izmišljaju mučenja neudžnih i nevinih... i pritom govore o idejama, idealima, kulturi, čovječanstvu, prijateljstvu, oslobođanju, savezničtvu, oduševljenju, zahvalnosti i odanosti, govore o istinoljubivosti kraj dnevnih sviestnih neistina.«⁶⁴

Ako ste pomalo zbunjeni pri odgonetanju kojoj su sukobljenoj strani u ideološkom ratu ove kritike upućene, odahnite: to je upućeno svima. Jer Stjepan Zimmermann nije nimalo dvojio otkud neuspjeh u ostvarivanju ideala – u gubitku etičkoga temelja, tog jezičca na vagi dobra i zla, baš kao što nije dvojio oko toga što taj temelj jest:

»Religija je temelj svega morala. To znači, bez Boga nema morala, bez priznavanja Boga (religija) nema moralnog zakona, nema absolutne obligacije, koja je upravo karakteristika moralnosti ili razlike ljudskih (voljnih) čina na dobre i zle. Ako ne priznamo Boga kao najviše dobro i zadnji cilj života, onda ne znamo, koji smisao ili vrijednost ima moral.«⁶⁵

Religija, čitaj: kršćanstvo, čitaj: Bog, to je »temelj svega morala«, a tko se toga odriče »biva vlastitom krivnjom duševna nakaza«.⁶⁶ Tu je, dakle, odgovor, tu je prava dijagnoza i terapija kakvu nam nudi Zimmermann na koncu eseja »O Platonovoj ‘Državi’«:

Nosioci Dobrote treba da upravljaju životom, – to je veza državnog ustrojstva s metafizikom. A tko bi želio pobliže uvidjeti njezinu konkretnu primjenjivost u suvremenom životu, morao bi njegove oblike usporediti s postulatom Dobrote, pa da se tako izpostavi, koliko je od Platona do danas služila i koliko Dobrota danas služi mjerilom ‘europskoga duha’. Zar je u njemu ostvariva Dobrota po bezumno opetovanom fraziranju o ‘europskom mjerilu duha, značaja i osobne vrijednosti’?!«⁶⁷

Kako je ojađen Zimmermann; jer prema njemu kao i

»... prema Platonu, je posve jasno, da državu i narod ne može predstavljati nasilna vladavina, koja ne priznaje ljudsko dostojanstvo; ni nehumanost, okrutnost, surovost; niti mogu neke ‘veličanstvene manifestacije’ imati ‘plebiscitarni značaj’; niti je odgoj za dobrotu sličan neumornom grabljenju unosnih položaja...«⁶⁸

A najviše od svega boli što se upravo takvi pozivaju na Platona i njegovu *Državu!*⁶⁹

Nije li sada jasno na kojem se mjestu Zimmermann udaljava od Makaneca i Filipovića: on drži da su sve ideologije njegova doba antireligiozne ili u najmanju ruku areligiozne. S toga ih mjesta on sve kritizira: marksizam, nacizam, fašizam, liberalizam, nacionalizam, ustaštvo – svi su na udaru. On kao da zauzima poziciju lišenu svakog ideološkog mišljenja; on, ustvari, ideologije promatra iz ptičje perspektive, iz svijeta ideja. Nije li Stjepan Zimmermann doista Platon? Tu doduše ne može biti kraj; nameće nam se sad jedno pitanje, kojega je Zimmermann bio itekako svjestan: kako je, zašto, izgubljen temelj

62
S. Zimmermann, *Kriza kulture*, pogl. »Sociološki problem suvremene krize. Duh i život«, str. 44.

63
Ibid., pogl. »O Platonovoj ‘Državi’«, str. 57. Ovaj je citat neznatno izmijenjen navod Vladimira Filipovića iz njegova »Predgovora«, str. XXX.

64
S. Zimmermann, *Kriza kulture*, pogl. »Uvodno razmatranje«, str. 18.

65
Ibid., pogl. »Religija i odgoj«, str. 235.

66
Ibid., pogl. »Završno razmatranje«, str. 270.

67
Ibid., pogl. »O Platonovoj ‘Državi’«, str. 63.

68
Ibid., pogl. »Sociološki problem suvremene krize«, str. 32.

69
Vidi S. Zimmermann, *Kriza kulture*, str. 32 i 60, gdje on sa zgražanjem odbija povezivanje Platonove *Države* i modernih totalitarizama: »Zar bi stoga Platon imao služiti opravdanjem za postanak i stvarne vrijednosti svake auktoritativne države!«. Ne svake, ali po Stjepanu Zimmermannu Salazarovog Portugala svakako (str. 58 i 59).

– ideja Boga? Tu se spajaju noetika i filozofija kulture kakvom je predstavlja Zimmermann, tu počinje neobičan povratak Stjepana Zimmermanna na bojišnicu na kojoj su svoje pozicije već zauzeli Makanec, Filipović i Popper.

Zimmermann je puno papira utrošio tražeći odgovor na pitanje: otkud ateizam? Na stranu klasifikacije ateista, kako ih tumači Zimmermann – filozofski, nefilozofski, materijalisti, senzualistički ili intelektualistički agnostici, hedonisti...⁷⁰ – ono na što se sve svodi jest zaključak da su ateisti *zli*. Taj je strašan zaključak izveden posve jasno: ako dobar može biti (dobro činiti) samo onaj tko zna što je »Dobro« – a to »Dobro« je Bog – onda samo vjernik može biti dobar, otkud slijedi da ateist *ne može* biti dobar.

»Tko vrši svoje dužnosti po savjesti ili po moralnom zakonu (izvor obojega jest Bog, op. a.), kažemo« – kazuje nam Zimmermann – da je moralno dobar ili valjan, a zao (nemoralan) ih ne vrši.«⁷¹

Još je eksplicitnije ta misao izrečena u neobjavljenom djelu *Znanost i religija*, u uvodu naslovljenom »Filozofske refleksije o suvremenoj kulturi«:

»Kod bezbožnika otpada ono uporište proti moralnom zločinu, što ga ima vjerski (religijski) čovjek – i utoliko je opravdano reći, da su moralna zla posljedica ateizma.«⁷²

Dosljednost neoskolastičkog filozofa Zimmermanna ovdje nam se predočuje u svom svome sjaju: Što je dobro? Bog. Tko je dobar? Onaj koji dobro poznaje, onaj koji u Boga vjeruje, vjernik. Tko čini zlo? Onaj koji Boga – »Dobro« – odbacuje, koji ne vjeruje, ateist. Moramo priznati da nam u ovom zaključku nešto ne »štima«. Dojam je da je pitanje naprosto preskočeno – a zar se na tom pitanju sve ne lomi? Uz takvo zaključivanje ide i još jedna značajka Zimmermannove noetike: ona insistira na mogućnosti racionalne spoznaje Boga. I to je nužno za očuvanje dosljednosti, jer bez te mogućnosti klizimo u agnosticizam, iz agnosticizma u imoralizam, a odatle – ravno u krizu. Komadići su posloženi, i slika je sad pred nama: budući svi ljudi kao racionalna bića imaju mogućnost spoznati ono »dobro« – Boga – za one koji ga odbacuju ne možemo reći ništa drugo nego da »bivaju *vlastitom krivnjom* duševne nakaze« – bivaju zli. Ne, ništa tu nije preskočeno, tek smo se slažući komadiće zavrtili u krug. Prije smo zaključili da oni koji ne vjeruju u Boga mogu biti samo zli, a sad vidimo i zašto ne vjeruju – zato što su zli. Što drugo od zlih i očekivati?⁷³ Iznenada smo se opet našli na bojišnici idealizma i materijalizma, i opet smo suočeni s neprijateljem u kojemu ovoga puta napokon možemo reći nešto konkretno – da je zao i nemoralan. A protiv zla se moramo boriti, zar ne? Sad nam je jasna ptičja perspektiva s koje je Zimmermann sudio svoje vrijeme: pogled iz svijeta ideja? Bit će prije pogled iz bombardera koji prelijeće bojišnicu zasipajući je bombama!

Upravo na problemu na kojem se razišao s Berdjajevom, Zimmermannova se kritika ogoljuje – na problemu kršćanstva (naslov jednog od eseja u *Krizi kulture*, str. 237–250). Jer, krenimo sa zaključivanjem: antireligiozne i areligiozne moderne ideologije zbog odbacivanja religije (Boga) ne mogu završiti ni u čemu drugom nego u nemoralu i zlu, bez obzira kako lijepo i privlačno zvučale njihove političke parole o slobodi, čovječnosti, pravdi i sl.⁷⁴ Svi nadomjestci koji u takvim ideologijama postaju »najviša vrijednost, koja 'zarobljuje' čudorednu osobnost«, a »to mogu biti kult tjelesne snage, tjelesnog uživanja, fizičke moći, ekonomskog razvitka, tehničke civilizacije, državnog imperijalizma, biološki socialne isključivosti, ili još drugo« – vode u krizu.⁷⁵ Stjepanu Zimmermannu ne manjka riječi i primjera kojima tu tvrdnju ilustrira:

»Uzmimo npr. tehničku civilizaciju: kao životna moć, koja ne bi imala nikog obzira prema čudoredu, može ona biti izvorom barbarizacije čovječanstva (na pr. nepravednim uništavanjem

kulturnih dobara i ljudskih života). Imperializam može (i pod krinkom prijateljstva) pomagati oslobođenje nekog naroda za to, da ga kasnije zarobljuje. U ime ekonomskog oslobođenja jednog društvenog sloja može nastati najkrvaviji teror nad drugim slojevima. Nacionalna se svijest može podržavati odricanjem prava na život nepripadnicima dotičnog nacionalnog okruga. Državni sustav može biti takav, da pojedincima oduzima slobodu kulturnog opredjeljenja, i da tlači kulturne radnike.«

Tko bi mogao prigovoriti ovakvome »iskrenom glasu« prijekora? Ali nama se odmah pred očima pojavljuje religija na koju se Stjepan Zimmermann poziva i na koju se oslanja, i to promatrana onako kako on promatra ideologije – »konkretno, u zbiljskim oblicima društvenog zbivanja, u praktičnoj primjeni /.../«. ⁷⁶ Priznat će čak i Zimmermann da »je nerietka pojava, da kršćanstvo nekima služi sredstvom u posve nereligiozne svrhe«. ⁷⁷ Svakako da je on toga bio svjestan; nijekati nešto što je toliko očito bilo bi zlobno, a Zimmermann svakako nije zloban. Ali dosljedan jest i dosljedno taj problem rješava:

»Religija i njeni društveni predstavnici nije isto.« ⁷⁸

Doista, ovo je trenutak kad se jednom kršćanskom misliocu nude samo dva puta: poput Berdjajeva dopustiti mogućnost neuspjeha (»povijesnog«) kršćanstva, ili govoriti poput Zimmermanna o *pravoj* religioznosti, »a ne tek o /religioznosti, op. a./ po nekom izvanjskom obliku«. ⁷⁹ Kritika je gola: ono što Zimmermann od nas očekuje jest da kršćanstvo (kao konkretan društveni fenomen) ne »prepoznamo po plodovima«, jer taj je način prepoznavanja rezerviran samo za ovosvjetske stvari – ideologije antireligioznih i areligioznih temelja. Ali predstaviti sebe kao čistu ideju koja objašnjava svijet – nije li to stav svake ideologije? Ne sudimo prestrogo. Zimmermannov bijeg od kršćanstva kao svjetovne ideologije zaslužan je za neka od najljepših mjesta u knjizi:

»Najaktuelniji problem kršćanstva sastoji se u tome, da li će pozvani činbenici u današnjem prelomu čovječanstva uočiti kulturne potrebe – i kako će pristupiti njihovom rješavanju. Od presudne je važnosti činjenica, da se kršćanski duh u punini životne snage ne će u buduće održavati samo na roditeljskom odgoju, na predaji, na kolektivnom prihvaćanju vjerskog auktoriteta, nego će iza današnjih sukoba nastupiti razdoblje obračunavanja s duhovnim vrednotama, na kojima se osniva smisao kršćanstva. Možda je u prošlosti gdjeod dostajao oslon Crkve na državnu vlast, pa da već u toj okolnosti netko vidi temelj sigurnosti i napredka za kršćanski život, ali ta iluzija

70

Vidi primjerice u eseju »Religija i odgoj«, u: S. Zimmermann, *Kriza kulture*, str. 227–228.

71

Ibid., str. 235.

72

Nadbiskupski arhiv, Ostavština Stjepana Zimmermanna, rukopis *Znanost i religija*, paginacija neuređena.

73

Ljudi su – barem neki – zli, sa žalošću konstatira Zimmermann na jednom drugom mjestu u *Krizi kulture*, u jednom drugom kontekstu: »Kako može Bog dozvoliti tolika zla među ljudima? Ali, zar je Bog kriv, što su ljudi tako zli?« (str. 276).

74

»U knjizi rata je ostala krvavo zabilježena duboka poruka o tome, da li zlo dolazi od religije ili od ljudi bez religije i morala.« – Nad-

biskupski arhiv, Ostavština Stjepana Zimmermanna, rukopis *Znanost i vjera*, pogl. »Filozofske refleksije o suvremenoj krizi (Kao uvod u knjigu)«, paginacija neuređena.

75

S. Zimmermann, *Kriza kulture*, pogl. »Pojam kulturne krize«, str. 26.

76

Ibid., str. 252.

77

Ibid., str. 263.

78

Nadbiskupski arhiv, Ostavština Stjepana Zimmermanna, rukopis *Znanost i vjera*, paginacija neuređena.

79

S. Zimmermann, *Kriza kulture*, str. 262.

vodi prije ili kasnije do težkih posljedica. Gdjejoja razdoblja 'građanskog mira' dopuštala su prilagođivanje društvenim zlima, o kojima se danas izriče sud bez milosrđa. Mi odgovaramo za baštinu preuzetu od pseudokršćana, i strepnjom očekujemo pokoljenje, koje ne će znati pojedinačne krivnje razlikovati od životne vrijednosti kršćanske religije. Unutarnja će obnova socijalnog kršćanstva nastupiti tek onda, kada nitko u ime Kristovo ne će davati prednost jednom čovjeku pred drugim, jednom narodu ispred drugoga, i kad se kršćanska snaga ne će oslanjati na političke konjunktore. Ne će se zvati nosiocem duha Kristova, tko Njegov zakon ograničuje na geografski pojam 'bližnjega', ili tko misli, da će s njegovim zakonom uskladiti nepravde egoizma. Ne će se duše predobivati za Krista ni kažnjavanjem, ni zagrižljivim obračunavanjem, ni privilegijama, ni nemarom i nesposobnošću za odgoj društva prema suvremenim potrebama.«⁸⁰

Nije li Stjepan Zimmermann doista idealist?

Platon, s kojim Zimmermann započinje i s čijim idealizmom završava *Krizu kulture*, bio je, po svemu se čini, u istoj situaciji kao i naš filozof – razočaran i ojađen. Njegov politički nauk, onaj autoportret u slici države, slika je gorčine, izraz kritike. I da Stjepan Zimmermann nije bio Platon, da nije bio idealist, zar bi mogao od svoje filozofije zahtijevati »da bude najveći dobrotvor čovječanstva, utirući puteve k njegovu dobru i ukazujući na izvore zla, od kojih zavisi 'biti ili ne biti' čovjeku dostojna života«... Zar bi od nje mogao tražiti

»... nesmiljeno razkrinkavanje pokušaja (napose u 'patriotskim' dnevnicima), koji bi htjeli koješta prokriumčariti u ime 'naroda': njegove osjećaje (zahvalnosti, odanosti, ogorčenosti...) i njegove misli, nepokolebiva uvjerenja o koječemu (o čemu taj narod misli i osjeća baš suprotno), zaustavljanje obmanjivanja o 'srdačnim odnosima', o kulturnim suradnjama, koje 'dobivaju izraziti oblik i puninu', o posve 'konkretnim jamstvima', koja su 'zapečatila' neko neprolazno prijateljstvo, o 'poviestnim i europskim ulogama i dužnostima', o 'razumievanju za opravdane težnje', o nekom rezultatu 'idealnih napora'... – gdje je sve to obratno od istine?«⁸¹

Doista, *Kriza kulture* jasan je i glasan prosvjed protiv ustaškog režima i puta kojim smjera mlada nacionalna država. Pa sad, kako je takva kritika mogla proći cenzuru?

V. Ideja u glibu

Pravi problem što ćemo ga ovdje zahvatiti nije odgovor na spomenuto pitanje; ne, prije svega mi je namjera upravo na primjeru cenzure prikazati način na koji se ideja realizira u stvarnosti ili, slikovitije rečeno, kako se ideja sudara sa stvarnošću.

Trebamo li uopće napominjati da i cenzura ima svoje mjesto u Platonovoj idealnoj državi:

- »– Zar ćemo onda tako lako dopustiti, da djeca slušaju kakvegod priče, od kogagod sastavljene, i da primaju u dušu predodžbe većinom protivne onima, koje će po našem mišljenju trebati imati, kad odrastu?
- Nikako nećemo dopustiti.
- Ponajprije dakle, kako se čini, treba nadgledavati sastavljače priča, i koju priču lijepo načine, treba je izabrati, a koju ne načini, izbaciti.«⁸²

Kad Platon govori o cenzuri, o njezinoj provedbi, on kroz usta Sokrata uvijek upotrebljava izraz »mi«. I jasno je što pod tim misli: »mi« smo oni *koji znamo* što je dobro a što loše, »mi« smo vladari-mislioni, odnosno »mi« smo sam Platon.

Posve je jasno da cenzuru može provoditi samo onaj tko zna. Ali u modernoj se totalitarnoj državi taj problem – tko je taj tko zna – postavlja u svoj svojoj težini. Ako ćemo se dosljedno držati organskog prikaza države, onda samo glava – a to će reći vođa – doista zna i po tome je jedini koji može vršiti cen-

zuru. A opet, sasvim je jasno da je praktički nezamislivo da bi vođa, uza sve svoje zadaće, mogao još kontrolirati svekoliko kulturno stvaralaštvo svoje zemlje. Ustvari, to je toliko jasno da nikome nije padalo na pamet o tome razmišljati, a kamoli raspravljati. Preko toga se prelazilo prikladnom frazom, »istomišljenici«, koja je, kako vidjesmo, trebala obuhvaćati čitav pokret i, na koncu, čitav narod. Ipak, slika je narušena: organizam koji je u tolikoj mjeri ovisio o kulturi – shvatimo ovaj izraz u svoj njegovoj višeznačnosti – ta nova država u novome poretku koja svakako zahtijeva preodgoj širokih »masa«, prisiljena je u toj važnoj zadaći osloniti se na jednu običnu, birokratsku državnu instituciju staroga poretka. Tako umesto lijepog, skladnog organizma – čovjeka – dobijamo višeglavu čudovište – meduzu, s jednom glavom i nizom pomoćnih glavicica. Primjećujemo da je samim tim i hijerarhija moći dobrano uzdrmana, razasuta, jer barem kulturna produkcija izmiče neposrednom nadzoru onog koji zna i koji jedini može znati. No dobro, ideja zbilji mora činiti ustupke; bitno je samo da se ona u tom povlačenju kroz draču što manje pohaba. I tako je osnovana središnja cenzorska ustanova u NDH – Glavno ravnateljstvo za promičbu – i tako je rad te ustanove predan ljudima u koje se režim mogao pouzdati, članovima pokreta, ljudima koji misle isto kao Poglavnik. Ustvari, *gotovo isto*.

Ustroj ustanove koja će biti zadužena za kontrolu književne produkcije u NDH bio je polagan, gotovo se može reći kaotičan proces. To se dade zaključiti iz jednog dopisa kojim Matija Kovačić 1943. – tada ravnatelj Glavnog ravnateljstva za promičbu (dalje u tekstu: GRP) – opisuje ustroj te središnje cenzorske institucije u novoj državi. Po njegovu bi se opisu njezin razvoj dao izvesti iz jednog od odjela banske vlasti bivše Banovine Hrvatske – Centralnog presbiroa Banovine Hrvatske, čiji će nasljednik nakon proglašenja NDH biti Hrvatski državni novinski ured, kasnije preustrojen i preimenovan u Hrvatsku izvještajnu službu, zatim u Državi izvještajno-promičbeni ured (dalje u tekstu: DIPU) čiji je neposredni sljednik GRP. On sam izrijeком tvrdi da je sređivanje ustanove zadužene za promičbu i cenzuru izvršeno tek tijekom 1942. godine nakon Zakonske odredbe o DIPU od 24. siječnja 1942. br. XXXIII-231-Z-1942.⁸³ Stvar je čak i složenija od onoga što nam govori Kovačić. Jer, pokušamo li sami na osnovi arhivskog gradiva fonda GRP-a rekonstruirati ustrojavanje te ustanove, vidjet ćemo ne samo drukčiju sliku od prije spomenute već ćemo nazrijeti i odgovor na pitanje zašto je taj ustroj bio tako dugotrajan i složen.

Prvi dokument koji nam nešto može reći o cenzuri jest *Izkaz činovnika i službenika u Državnom tajništvu za propagandu Predsjedništva vlade NDH* iz lipnja 1941. U popisu za I. odsjek nalazimo ime Janka Skrbina i opis njegova rada: nadzor knjižara. Slijedit će popis činovnika i namještenika Općeg odsjeka Predsjedništva vlade Odjela za državnu promičbu od 10. rujna iste godine; razlika nije samo u preimenovanju, točnije u prilagodbi novom pravopisu,

80

Ibid., pogl. »Problem kršćanstva«, str. 242.

81

Ibid., pogl. »Uvodno razmatranje«, str. 11 i 12.

82

Platon, *Država*, 377b-c. Štoviše, problem cenzure je vrlo istaknut, jer Platon nešto što bismo mi danas nazvali cenzurom opisuje još i na nizu drugih mjesta, npr. 398e, 399b-

c, 401a-d, isključivši iz toga niza onaj dio X. knjige koji toliko omalovažava pjesnike (umjetnike uopće) da ih drži nedostojnima života u idealnoj državi, a koji bismo, kad bismo htjeli, također mogli svrstati u isti koš.

83

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Personalni dosjei Ali – Buz, kut. 47, 1943., dosje Barić Vice br. 8069/43.

već tu uz Janka Skrbina na istom zadatku nalazimo dvojicu novih ljudi: Mirana Bureka i Kamila Marića. Njih su dvojica dodijeljeni odsjeku 1. rujna, pa otprilike s tim datumom proširenja kadra zaduženog za kontrolu književne djelatnosti u državi počinje zametak jedne prave cenzorske ustanove, koja se od otprilike tog doba počela nazivati DIPU-om. Na što je sličio »nadzor nad knjižarama« nakon 10. travnja, pa do rujna 1941. godine, ne možemo točno znati na osnovu sačuvane građe u ovome fondu, no nakon stvaranja DIPU pojavljuju se naznake nekakve strategije nadzora kulture. Tada je, naime, sastavljen privremen popis pisaca zabranjenih u NDH, a »uz popis pisaca određena je i sumarna zabrana ‘ostale marksističke, projugoslavenske, anglofilske i sl. literature’, te ‘sva ćirilica’, kao i ‘sva latinica na srbskom jeziku’«. ⁸⁴ Po tome možemo zaključiti da je posao nadziranja knjižara značio obilaženje knjižara, antikvarijata i knjižnica i zapljena knjiga s tog spiska. To svakako spada u područje rada cenzure, ali to još nije potpuna cenzura, tek zametak. Uostalom, teško je zamisliti jednoga ili trojicu zaposlenika kako učinkovito obavljaju tu službu samo po neposrednoj okolici Zagreba, a kamo li po čitavoj NDH. Jasno nam je samo po sebi – a te naše misli potkrepljuju i izvješća sakupljena u GRP-u tijekom kasnijeg razdoblja – da su kontrolu i zapljenu knjiga u NDH činili ustaše, bilo preko mjesnih ustaških tabora, bilo preko UNS-a ili MUP-a. U takvoj se situaciji prilazi stvaranju preciznog naputka za rad DIPU-a i 24. siječnja 1942. donosi se spomenuta zakonska odredba. ⁸⁵ U njoj je zapisano »kako u djelokrugu tog ureda spada, da u suradnji s MUP-om i s Ustaškom nadzornom službom vrši cenzuru svih časopisa, novina i tiskopisa koji izlaze na području NDH i koji se unose iz inozemstva«. Za tu su službu bili zaduženi namještenici Odsjeka za novinstvo DIPU. Tek od tada možemo govoriti o pravoj cenzorskoj ustanovi u NDH. Tijekom 1942. DIPU će biti preimenovan u GRP, naziv koji se neće mijenjati do kraja NDH, a zadaću cenzure prijeći će sa Odsjeka za novinstvo DIPU na Odjel za tisak i slikopis GRP, točnije na njegov Odsjek za novinstvo, tiskopis i tiskare, ali ta promjena nije značila ništa bitnoga u zadaćama i načinu rada cenzure.

Sva ta izmjena imena, svo to preustrojavanje, to prelaženje iz nadležnosti jedne državne institucije do druge – od Predsjedništva vlade do Ministarstva narodne prosvjete –, to nesnalaženje s obzirom na metode kojima se ima provoditi nadzor kulture u državi, pokazuje nam da novi režim uopće nije imao neku razrađenu kulturnu strategiju, usprkos svim velikim izrazima o novoj kulturi koja ima zavladati u novoj Hrvatskoj. ⁸⁶ Sve se to u prvim mjesecima postojanja NDH izvodilo stihijski, ustaškim i policijskim pretresima knjižnica, javnih ali i privatnih, kao i knjižara čiji su vlasnici bili Židovi, Srbi ili masoni, ⁸⁷ zapljenama srpskih knjiga, kao i djela engleskih, židovskih i ljevičarskih pisaca. ⁸⁸ Sređivanje toga nereda dopast će DIPU, odnosno GRP tijekom 1942. godine, kamo su se slijevale sve zaplijenjene knjige, često i sa zakašnjenjem od gotovo pola godine od izvršene zapljene. ⁸⁹ Očito se ni nakladničke kuće i tiskare nisu snalazile u svom tom neredu koji je zavladao u knjižarskoj djelatnosti, jer su još do svibnja 1942. dolazile opomene tiskarama da ne tiskaju knjige bez prethodnog odobrenja cenzure, dakle puna tri mjeseca nakon donošenja ZO o DIPU. ⁹⁰ U sklopu tog sređivanja DIPU/GRP je na koncu završio pod nadležnošću Ministarstva narodne prosvjete, što se neće mijenjati do kraja NDH. To da je GRP potpao pod Ministarstvo narodne prosvjete može nas navesti na povlačenje paralele s ustanovom iste namjene u nacističkoj Njemačkoj – Državnom komorom za kulturu koja je također bila pod ingerencijom Državnog ministarstva za narodnu prosvjetu i propagandu (ministarstvo kojem je na čelu bio Joseph Goebbels). ⁹¹ Uostalom, kopiranje nekih nacističkih institucija od strane ustaškog režima ne bi bilo ništa neoče-

kivano – primjer neka nam budu rasni zakoni u NDH.⁹² Ali, u ovom slučaju ta nam usporedba nikako ne pomaže, jer je onda spomenuta stihija kakva se očitovala na polju nadzora i usmjeravanja kulturne djelatnosti posve neobjašnjiva: ako su htjeli kopirati jednu snažnu ustanovu toga tipa, zašto je nisu prekopirali na samome početku postojanja NDH? Zar im je za to kopiranje bilo potrebno godinu dana? Opet neka nam kao primjer posluže rasni zakoni, koji su uvedeni vrlo brzo – na samim počecima nove države – a čije je provođenje bilo jednako brzo i temeljito. Budući je takva pomisao neprihvatljiva, odgovor moramo potražiti na drugome mjestu. Svrnimo pogled na to mjesto; pogledajmo tko su bili ljudi na koje se novi režim morao osloniti pri stvaranju kulturne politike.

Već spomenuti Ivo Hergešić, u svome članku o cenzuri za vrijeme NDH, spominje poimence ravnatelje DIPU, odnosno GRP: Vilka Riegera, Miju Tolja i Ivu Bogdana, časteći ih nazivom »klerofašisti«.⁹³ Ta ocrnjuuća etiketa pridavana je po završetku rata obično onim intelektualcima koji su prije i za vrijeme NDH pripadali desnici kršćanskog usmjerenja organiziranih u Hrvatskom katoličkom pokretu/Katoličkoj akciji – takozvanim domagojevcima i križarima.⁹⁴ Rieger je bio povezan s križarskim pokretom pišući za njihov

84

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Odjel za tisak i slikopis – Dozvole/molbe za tiskanje knjiga, knjižica, brošura, kut. 12, 1944., Povjerenstvo za reviziju zabranjenih knjiga. Povjerenstvo je ustanovljeno 20., a sastalo se i izvješće o zaključcima podnijelo 28. travnja 1944. godine. Iz tih izvješća doznajemo o postojanju tog popisa, ali sâm popis u fondu nisam mogao naći, premda ga se lako daje rekonstruirati iz dostupne arhivske građe.

85

Narodne novine od 26. siječnja 1942. ZO o DIPU br. XXXIII-231-Z-1942. Iz nadzora književne produkcije su bile izuzete školske knjige. No, ispostavilo se da je i njih potrebno nadzirati: tako 29. studenoga Vilko Rieger, tada ravnatelj DIPU-a javlja o pjesmi »Učka« koja se nekako našla u jednoj od školskih čitanki, pa stoga zahtijeva nadzor nad školskim knjigama kako do takvih nesporazuma ne bi više dolazilo. (HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Tematski spisi, kut. 46, 1943., br.15345/42.)

86

F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 203 i dalje, te H. Matković, *Povijest NDH*, str. 121 i dalje.

87

Državno tajništvo za propagandu: tajnik Stipe Mosner izvješćuje 15. svibnja 1941. o zapljeni svih knjiga u nakladi Biblioteke Nezavisnih Pisaca, te o likvidaciji knjižara Breyer, Orbis i Čelap, čiji su vlasnici Židovi i Srbi. (HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, III.k/21 Knjige, knjižare, zapljene..., kut. 28, 1941., br. 31/41.)

88

Novinstvo je također bilo na udaru. O tome vidi: Matija Kovačić, *Od Radića do Pavelića. Hrvatska u borbi za svoju samostalnost – Sjećanja jednog novinara*, München – Barcelona 1970., str. 156.

89

Ustaški stan Đurđevac, veljače 1942. šalje dopis DIPU o privremenoj zapljeni izvjesnih knjiga izvršenoj 15. srpnja 1941. iz privatnih knjižnica u Đurđevcu. Šalju popis knjiga kako bi DIPU odlučio što doista jest za zapljenu, a što može ići u javnu prodaju. Prema popisu knjiga, jasno je da se radi o privatnim knjižnicama Židova i Srba. HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Opći odsjek, kut. 5, 1942., br. 19/1942.

90

HDA, f.237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Opći odsjek, kut. 5, 1942., bez broja – Obavijest tiskarama.

91

Hildegard Brenner, *Kulturna politika nacional-socijalizma*, August Cesarec, Zagreb 1992., str. 313.

92

Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber – Židovska općina Zagreb, Zagreb 2001., str. 117–124, pogl. »Pravna diskriminacija. Treći Reich kao uzor«.

93

Ivo Hergešić, »O nakladničkom radu i cenzuri pod ustaškim režimom«, *Republika*, 3/1945, str. 216.

94

O tome vidi: Jure Krišto, *Hrvatski katolički pokret*, pogotovo poglavlje »Razdoblje Nezavisne Države Hrvatske (1941.–1945.)«.

list *Hrvatska smotra*, dok je Bogdan bio predsjednik Katoličkog akademskog društva »Domagoj«. ⁹⁵ Ako je to Hergešiću značilo »klerofašist«, u redu, no čime je Tolj zaslužio takav epitet? Prije rata urednik je osječkog *Hrvatskog lista*, a nakon proglašenja NDH donaćelnik Osjeka; nigdje nisam mogao naći podatak o njegovoj vezi s hrvatskim katoličkim pokretom (u oba krila: niti među domagojevcima niti među križarima). ⁹⁶ Ipak, i takav nas neprimjeren izraz upućuje na vrstu intelektualaca koji će stvarati kulturnu politiku NDH. Porazno deficitarni s intelektualnim kadrom, ustaše s Antom Pavelićem na čelu – koji su dospjeli iz egzila i koji su se nametnuli kao jedini centar političke moći u državi – prisiljeni su osloniti se na intelektualce koji su za vrijeme njihova izgnanstva djelovali u domovini. Ti su se intelektualci grupirali oko spomenutog Hrvatskog katoličkog pokreta, odnosno Katoličke akcije i oko Matice hrvatske. Sliku i priliku jednog od tih intelektualaca već smo prikazali – Julije Makanec je, kako rekoh, paradigmatički primjer. Sjetimo se sad njegove preobrazbe: od kritičara totalitarne ideologije do njezina zagovaratelja i stvaratelja; posve isto može se reći i za one intelektualce koji će nadzirati kulturnu djelatnost u NDH. A odnos je tih intelektualaca prema nacizmu bio čudna mješavina ljubavi i mržnje, oduševljenja i odbacivanja: ekonomsko uređenje u obliku korporativizma da, prezir prema kršćanstvu ne; nacionalizam da, rasizam ne; skupa protiv marksista, masona i Židova, ali očita brutalnost kojom se taj obračun ima sprovesti... ⁹⁷ Dvojbe su tu, i kad ih imamo u vidu postaje nam jasnije zašto su oklijevali u kopiranju jedne nacističke ustanove za kulturni nadzor.

Ali velikim se idejama mora progledati kroz prste; ostvarivanje ideala – države – zahtijevalo je sveobuhvatnost, pri čemu je vrlo brzo postajalo bjelodanim da se ta društvena sveobuhvatnost neće moći provesti bez sustavnog nadzora nad kulturom, a to pak bez ustanove koja, na koncu, ipak mora nalikovati i djelovati poput svih takvih ustanova. U tom pogledu svaki moderni totalitarizam ima svoju unutarnju logiku, a odatle slijedi – i sličnost.

Ali svi problemi oko ustroja i djelovanja cenzorske ustanove ovime se ne iscrpljuju. Mjesto cenzora zahtijevalo je, kako se to u jednom od izvješća GRP kaže, »čovjeka čvrste nacionalne i ustaške svijesti, poznavanje domaće i strane književnosti, kao i strujanje suvremenih ideologija«. ⁹⁸ Kao »glavne referente«, dakle organizatore i provoditelje cenzure, Hergešić navodi Grgu Pejnovića i već spomenutog Nikolu Machulku. U vrijeme proglašenja NDH dvadesetšestogodišnjak, Grga Pejnović, rodom iz Smiljana kraj Gospića, radi početkom svibnja 1941. kao urednik propagandne rubrike Državne radio postaje Zagreb, zatim ga u dokumentima nalazimo kao predstavnika u uredu za promičbu Glavnog ustaškog stana (GUS) 29. listopada iste godine, a 1. listopada slijedeće godine imenovan je ugovornim službenikom DIPU, gdje ostaje do kraja NDH. ⁹⁹ Njegov dvije godine stariji kolega Machulka bio je, čini se, formalni pripadnik ustaškog pokreta u domovini prije uspostave NDH, zaslužan za ustrojavanje ustaškog pokreta u Varaždinu, gdje je nakon 10. travnja obnašao dužnost ustaškog tabornika. Nakon toga je službovao u Ministarstvu oružanih snaga (MINORS) u Promičbenom odjelu, a zatim kao prokušani i pouzdani kadar dospijeva u DIPU/GRP ¹⁰⁰; kada točno, na temelju proučenog arhivskog gradiva nisam mogao saznati, ali svakako negdje između 29. kolovoza 1942. – kada u Popisu namještenika Odsjeka za novinstvo nalazimo kao cenzore Karla Kolakovića, Božu Kovačića i Andriju Ilića, ali ne i Machulku ¹⁰¹ – i veljače 1943., kad nalazimo na cenzorske izvještaje potpisane njegovim potpisom. Teško je doznati i dokad je obavljao cenzorsku službu; u slijedećem spomenu cenzora zaposlenih u DIPU 16. srpnja 1943. on se ne spominje. U tome se izvješću kao cenzori spominju četiri čovjeka: Karla Kolakovića i

Božu Kovačića već znamo, a novi su Muhamed Hadžiahčić i Hasan Šuljak.¹⁰² I dakle tih četvero mladića, najviše šestero – ako im pridružimo Pejnovića i Machulku – bili su zaduženi za čitanje i procjenjivanje svih knjiga izdanih na području grada Zagreba i Velike župe Prigorje, drugim riječima, gotovo svih knjiga izdanih u NDH tijekom 1942. i 1943. godine. Kakav posao! Opis tog posla imamo u spomenutom izvješću od 16. srpnja 1943., u kojem se navodi da služba cenzora traje od 8 do 24 sata, a prema potrebi i do 2 ili 3 sata po noći. To objašnjava zašto je bilo tako teško zadržati ljude na tom radnom mjestu; tako za spomenutog Hadžiahčića, po zanimanju geodeta, nalazimo da je s mjesta cenzora prešao na lakši i bolje plaćeni, premda potencijalno opasniji posao promičbenog izvjestitelja Izpostave GRP u Bihaću. Spomenuto priopćenje Matije Kovačića, s kojim smo započeli genealogiju DIPU/GRP, govori nam o stalnome manjku »stručne radne snage, a pogotovo osoba od povjerenja za poslove unutar državne izvještajne i promičbene službe«, koji je pogotovo došao do izražaja nakon ljeta 1942., kada su zaredali pozivi namještenicima za služenje vojske zbog drastičnog pogoršanja sigurnosnog stanja u NDH.¹⁰³ To nam otkriva zbog čega su cenzorsku službu obavljali mladi ljudi – jer je službenik GRP bio oslobođen od služenja vojske.¹⁰⁴ Posve je jasno da se o nekom učinkovitom nadzoru nad književnom produkcijom – koja je svake godine bivala sve većom – u takvoj situaciji ne može govoriti, pa su mjerodavni bili prisiljeni pomoć potražiti izvan DIPU/GRP. Tako su za provjeru religijske literature iz kršćanskog religijsko-kulturnog kruga znali pripomoći zagrebački isusovci;¹⁰⁵ zbog toga se Ivo Bogdan, ravnatelj GRP od 1943. do kraja NDH, dogovorio s Društvom hrvatskih književnika da članovi društva obavljaju čitanje, procjenjivanje i odobravanje beletrističke književnosti, dogovor koji je DHK zbog niza nesporazuma raskinuo 8. lipnja 1943.,

95

O Vilku Riegeru i njegovoj vezi s križarima, vidi: J. Krišto, *Hrvatski katolički pokret*, str. 219, a o Bogdanu vidi *ibid.*, str. 207–209 i *Tko je tko u NDH?*, str. 43.

96

Vidi: *Tko je tko u NDH?*, str. 399.

97

Jure Krišto, *Hrvatski katolički pokret*, str. 199–203 i 211–220.

98

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, IV./24 Vojna referada, kut. 45, 1943., br. 7177/43.

99

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Personalni dosjei Kra – Ple, kut. 51, dosje Grga Pejnović.

100

HDA, f. 306, ZKRZ-AK, kut. 689, br. 367/45.

101

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Opći odsjek, kut. 5, 1942., br. 6380.

102

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Osobne stvari činovnika, IV./1, kut. 40, 1943, br. 6956/43 Upće je vrlo teško nabrojati po-

imenično cenzore koji su djelovali u Odsjeku za novinstvo DIPU/GRP od 1942. do 1945. godine. Hergešić tako navodi još dvojicu: Rendića i Klarića, čija imena u pregledanoj gradivi fonda GRP-a nigdje nisam našao. Osim toga, na nekim cenzorskim izvješćima iz prosinca 1943. nalazio sam potpis književnika Krune Quiena, a kojeg opet nisam našao nigdje drugdje u fondu (u personalnim dosjeima ga nema, kao ni Machulke, dok su dosjei ostalih cenzora prazni), niti se igdje za njega spominje da je bio cenzor u GRP-u.

103

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Personalni dosjei Ale – Buz, kut. 47, dosje Barić Vice, br. 771/44.

104

Kako se vidi iz dosjea Grga Pejnovića i Vice Barića, te u dopisu koji je Matija Kovačić poslao Anti Moškovu, zapovjedniku PTS-a u vezi poziva za domobranstvo Grga Pejnoviću (HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Vojna referada, IV./24, kut. 45, br. 7177/43).

105

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, III.k/21 Knjige, knjižare..., kut. 28, 1942., br. 3580/42.

jer »ne može više preuzimati odgovornost za zabranu onih književnih djela, osim u slučaju, da se za to plate posebni ljudi«. ¹⁰⁶ Kako je tih četvero, možda petero mladića obavljalo taj posao – čitanja, procjenjivanja i odobravanja izdavanja gotovo svih knjiga u NDH tijekom triju ratnih godina – možemo zamisliti. I ne moramo odviše maštati, jer nam kao primjer može poslužiti knjiga Stjepana Zimmermanna, koja je slijedila *Krizu kulture – Smisao života* objavljena 1944. Tu imamo lijepo dokumentiran način rada cenzure GRP: 20. travnja 1944. HAZU šalje knjigu na procjenu; 22. travnja ista je zaprimljena u GRP-u; a već 25. travnja objavljena je odluka kojom se tiskanje te knjige dopušta. ¹⁰⁷ Ocjena cenzora došla je najmanje dan prije izdavanja dozvole za tisak, dakle 24. travnja, pa će prema tome vrijeme za čitanje i procjenjivanja ideološke čistoće Zimmermannova djela biti najviše dva dana. Možda je cenzor doista bio sposoban svoj posao učiniti u roku od dvadeset i četiri sata (dva puta po dvanaest radnih sati), makar bila riječ o filozofskom djelu pisanim teškim Zimmermannovim stilom, a možda je čovjek jednostavno uzeo knjigu u ruke, prolistao je, pogledao ime autora, nakladne kuće i tiskare, te zadovoljno klimnuo glavom zaključivši da je neka detaljnija provjera nepotrebna. Na kraju krajeva, vrijedi li provjeravati ispravnost mišljenja jednog od »istomišljenika« kad posla ionako ima preko glave. ¹⁰⁸ Nije li sad jasno kako je onakva kritika režima predstavljena u *Krizi kulture* uspjela proći cenzuru? Taj je pregled bio toliko površan da cenzori nisu znali ili nisu držali važnim zabilježiti njezin točan naziv, jer je u dozvoli za tiskanje Zimmermannove knjige stajalo »*Filozofsko-socijalni eseji* u izdanju HAZU«. ¹⁰⁹ To je tek jedan primjer od mnogih propusta koje se može naći pregledavajući fond GRP u HDA, pa se zbog svega toga može reći da je ustanova koja je imala biti snažnom branom u ideološkom odgoju naroda više nalikovala na sito koje pušta na sve strane. Sva nam ova raščlamba pokazuje kako je ideja na svome putu od zvijezda preko drače zaglibila u »panonskome blatu«.

VI. Kraj bilješke

Kao da su sve ove misli i primjedbe izrečene davno prije, doduše na nešto jezgrovitiji i kraći način. Zar ćemo se iznenaditi kada ih pronađemo u jednom izrazito režimskom dnevniku u NDH, u *Hrvatskom narodu*, iznesene od urednika kulturne rubrike toga lista, Krune Krstića?

»Sjećam se jednoga razgovora o Platonovoj državi. Dok je jedan član društva (...) izlagao Platonov nacrt 'državnog uređenja', upitao je netko: 'Sve je to jako liepo, ali je li ujedno Platon mislio na to, tko će sve to stvarno i provesti?' Razlagač Platonove sociologije malo se smeo, a onda je odgovorio: 'Pa oni ljudi u državi, koji budu uvidjeli, da Platon ima pravo i da država mora takva biti.' – 'Ne vjerujem, da je Platon bio tako lud' – primietio je znatiželjnik – 'kad bi ljudi doista *moralni uvidjeli*, da Platon ima pravo, već bi davno njegova država bila gotova'.«¹¹⁰

Ovom anegdotom završava rasprava koja se odvijala na stranicama *Hrvatskog naroda* između Krune Krstića i Stjepana Zimmermanna. Bila je to kratkotrajna, na kraju i prilično mučna prepirka dva povrijeđena intelektualna ega; samo po sebi, ništa neobičnoga da se prepirka nije odvijala unutar jednog zatvorenog kulturnog sustava u kojem je izmjena različitih mišljenja bila sustavno ograničavana, bez obzira koliko šeptrljiv bio GRP. Počelo je uvrštavanjem *Dodatka* na esej »O Platonovoj 'Državi'« u *Krizi kulture*, u kojem se Zimmermann žestoko obara na »nekog našeg pisca« ne imenujući ga, ali obilato koristeći citate iz rada čije ime također ne navodi. A taj je rad napisao rečeni Krstić, te ga pod naslovom »Platon filozof stvaralačтва« objavio 1943. u Matičinoj *Hrvatskoj reviji* br. 6. To je osvrt napisan kao komentar o nedavno

objavljenome prijevodu Platonove *Države* o kojem smo već govorili. Kako je u vrijeme kad je u Zimmermannove ruke dospio Krstićev osvrt esej »O Platonovoj 'Državi'« bio već dovršen, Zimmermann umeće *Dodatak* u kojem se zgraža nad Krstićevim navodima. Jasno, Krstić se u tom *Dodatku* lako prepoznao i uvrijeđen započeo raspravu u listu u kojem je bio urednik, u rubrici koju je uređivao.

Krstiću je cilj prije svega oprati sebe od neizravnih, ali jasnih optužbi Zimmermanna iz *Dodatka* u kojem ga se prikazuje kao »etičkog bezkičmenjaka i imoralista«. ¹¹¹ A pere se uz brojne citate Zimmermannova *Dodatka* i svojih navoda iz *Hrvatske revije* što ih Zimmermann citira. Pred sobom tako imamo obiman novinski članak opterećen navodima, u kojemu isprve uočavamo povrijeđenoga mladoga intelektualca koji se našao na udaru cijenjenog akademika, članak koji nam u svojoj otegnutosti više skriva nego otkriva pravi kamen smutnje oko kojeg se svađa zametnula. Prepirku onda nastavlja Zimmermann i sve se razotkriva: jedna, samo je jedna tvrdnja Krune Krstića bila dovoljna za destrukciju čitavog Zimmermannova idealizma, a to je insistiranje da »pučki rečeno (...), svi ljudi ne misle jednako«. ¹¹² Ključni navod iz prvog Krstićeva pisma bio bi:

»Ja slabom teoretskom točkom Platonove sociologije smatram pretpostavku, da se svijet ideja jednak očituje svakom ljudskom pojedincu i da će prema tome svaki pojedinac – u koliko umije – nazreti i jednaku 'ideju države'.«

Nije čudo da je na takve riječi Zimmermann skočio kao oparen: Krstić, bez obzira koliko se on od toga ograđivao, uvodi subjektivizam – otrov svakog čvrstog sustava, drugim riječima, kako Zimmermann dobro primjećuje, on »nastoji subjektivirati Platonov objektivizam«. Tvrditi da se svijet ideja ne očituje svakome jednakim, to jednostavno uvođenje plurala u dotad singularni izraz »ideja«, znači uvođenje agnosticizma u čvrstu zgradu dosljednosti iz koje Zimmermann kritizira. »Ideja države«, grmi Zimmermann u *Hrvatskom narodu* broj 866, »važi objektivno, za svaki umni (racionalni) subjekt (čovjeka, op. a.)«. Nije tu riječ o državi, premda se taj izraz isključivo koristi; ovdje je riječ o metafizičkom temelju, zajedničkoj ideji čii su baštinici svi ljudi (ili to barem mogu biti) – o Bogu. Zimmermann je dobro shvaćao da mu taj subjektivistički stav što ga uvodi njegov mladi kolega izmiče mogućnost kritike ideologija – kritike ustaštva, prije svega –, a bit će da je to razumio i Krstić kad je napisao da ga cijenjeni akademik »neizravno prikazuje kao pristašu načela da se treba uvijek podupirati nastojanja političkih vlasti bez ob-

106

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, IV./2 Knjige razne, kut. 40, 1943., br. 6778/43.

107

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, IV./8 Molbe i dozvole za tiskanje knjiga, 1944., br. 1490/44.

108

Doduše, pitam se onda, je li taj cenzor pročitao *Krizu kulture*? I ako jest, je li on tu knjigu shvatio kao nedvosmislenu, žestoku kritiku uperenu protiv ustaškog režima, kako sam je ja shvatio?

109

HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Odjel za tisak i slikopis, kut. 12, 1943., br. 6437/43.

110

Kruno Krstić, »Odgovor Dra. Krune Krstića – Pozadina mojih prigovora«, *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 876, 4. XI. 1943., str. 5.

111

Kruno Krstić, »Dodatak o jednom našem piscu – Povodom jednoga ulomka u najnovijem djelu sveučilišnog prof. Dra. Stjepana Zimmermanna«, *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 860, 15. X. 1943., str. 5.

112

K. Krstić, »Odgovor Dra. Krune Krstića«, str. 5.

zira na vrijednost tih nastojanja«. ¹¹³ Zimmermannova je primjedba snažna, te je Krstić jednostavno preskače ne usuđujući se sebi na leđa natovariti breme subjektivizma i njegove izvedenice liberalizma, za ono vrijeme i ono mjesto breme neizdržive težine. Povrijeđen tim izbjegavanjem odgovora, Zimmermann udara nisko:

»Držim da će to svaki čitalac shvatiti (...), da se ti nedostaci pripisuju Platonovoj ‘Državi’ zato, jer je to ‘država strogoga izpunjavanja dužnosti’, pa zato ne odgovara onima, koji traže životnu radost i osjećanje slobode u manje strogom izpunjavanju dužnosti.«

Ako ga ne može ocrniti kao imoralnog beskičmenjaka koji će se prikripi svakoj vlasti bez obzira na njezinu ideologiju i njezine čine, onda će ga razotkriti kao prikrivenoga hedonista i liberala, optužba koja je u ono vrijeme mogla imati sličnu težinu poput izraza »klerofašist«, što će ga koristiti zajednički neprijatelji Krstića i Zimmermanna nepune dvije godine kasnije. Miran odgovor Krune Krstića, objavljen u istom broju na istoj stranici, stvara pravi nered na dotada ustaljenoj idealističko-sofističkoj bojišnici:

»To što – vojujući za ‘objektivizam’ – prof. dr. Zimmermann gura moja razlaganja u okvir ‘subjektivizma’, ima sasvim verbalno skolastičko značenje. Takva prostodušna dieljenja mišljenja na subjektivistička i objektivistička sjeća me na zastarjele drame, u kojima se karakteri diele na ‘vragove’ i ‘anđele’.« ¹¹⁴

Zastarjele drame? Možda drame koja je davno započela, ali čiji se kraj u vrijeme kad je Krstić zapisao ove riječi nije nazirao. U svijetu u kojem kao da i nisu postojali drugi likovi doli »anđeli« i »vragovi« razdijeljeni bojištem, Krstić je toga morao biti svjestan. S koje je onda strane bojišnice on smješten? Na strani Filipovića i Mekaneca, ili Poppera? Na istoj na kojoj i Stjepan Zimmermann? Zimmermann bi to odlučno nijekao, ali ne i pobjednici u stvarnome ratu koji je uništio NDH-a; obojicu će snaći ista sudbina izgnanstva iz kulturnog života svoga naroda. ¹¹⁵ To je izgnanstvo imalo konačan rok – ono je danas prekinuto.

Pišući ovaj rad ispunjavao sam Zimmermannovu želju izrečenu na kraju njezove *Krize kulture*, premda se njemu možda ne bi svidio način na koji sam to činio. Ali ja sam mu dužnik; Zimmermann svojim produbljivanjem problema koji je svakom hrvatskom – ali ne samo hrvatskom (Popper je tek jedan od mnogih) – intelektualcu bio pred očima dolazi na prag »metafizičkog pada«, ¹¹⁶ gdje zastaje, ostavljajući samo načetom priču o krizi zapadnjačke kulture – o onome što će se u raspravama raznih mislilaca druge polovice prošloga stoljeća nazivati krizom moderne (ili postmodernom). Želio bih misliti da ja tu započetu priču nastavljam.

Višeslav Aralica

**Plato's Republic in the Independent
State of Croatia (1941–1945)**

Ideas, Reality and Censorship

Abstract

This analysis of works on Plato's Republic written by Croatian intellectuals of right political wing in the Independent State of Croatia (1941–1945) is trying to represent the political thought of rights in contemporary Croatia. Analysis is concentrated on the ways by which those intellectuals used Plato and his vision of perfect state to legitimize totalitarian state such as the Independent State of Croatia, and totalitarian political movements such as the Ustashe movement, but also to criticise them. Both legitimization and critique that can derive from the Plato's work should not be a surprise: organicism and monistic totalitarianism (State as the One) coincided with the goal of right wing movements in contemporary Europe, but at the same time the failure to reach such an ideal could easily provide a source for the critique.

Key Words

Plato, state, totalitarianism, Independent State of Croatia

113

K. Krstić, »Dodatak o nekom našem piscu«, str. 5.

114

K. Krstić, »Odgovor Dra. Krune Krstića«, str. 5.

115

U Zimmermannovu je slučaju to izgnanstvo bilo doživotno, dok je Krstić zahvaljujući Krleži dobio zaposlenje u Jugoslavenskom

leksikografskom zavodu. Poslije je, zajedno s Vladimirom Filipovićem, Krstić bio jedan od osnivača Hrvatskoga filozofskog društva.

116

Koristim izraz Maxa Horkheimera i Theodora W. Adorna, kako ga spominje Horkheimer u djelu *Kritika instrumentalnog uma*.